

DOVILĖ KERŠIENĖ

Ultima serva: Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Elenos Aleksandrienės epistolika

ANOTACIJA. Šis straipsnis – tai antroji straipsnių ciklo dalis, skirta XV a. pabaigos – XVI a. pradžios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) ir Lenkijos Karalystės valdovių epistolikai aptarti. Daugiausia dėmesio šioje dalyje bus skiriama Lietuvos didžiajai kunigaikštieni (Ldk) Elenai Aleksandrienei. Straipsnio tyrimo medžiaga sudaro ne tik šiai valdovei priskiriama korespondencija, bet ir jos korespondentų laišakai, padedantys atskleisti platesnį šios valdovės susirašinėjimo kontekstą, korespondavimo galimybes ir ypatumus. Tiriama tos korespondencijos sąsajos su kitais tekštais: pasiuntinių „kalbomis“, įgaliojamaisiais raštais. Tyrime analizuojama laiškų paskirtis ir tikslai, turinys, struktūra, raiška, keliami autorystės ir tikslaus išlikusių laiškų kiekio, jų datavimo klausimai. Detaliau analizuojamas šios valdovės laiškas tėvui Ivanui III (1503 m.) ir jos lotyniškas laiškas kardinolui Frydrichui ir Lenkijos vyskupams (1502 m.). Taip pat lyginama lotyniškoji ir rusiškoji korespondavimo tradicija. Straipsnyje taip pat glaustai aptariama numanoma Ldk ir Lenkijos karalienės Elzbietos Habsburgaitės vesta korespondencija, apie kurią duomenų pateikia tik jos korespondentų, išimtinai šeimos narių (sūnų Aleksandro, Vladislovo, Frydricho), laišakai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: vėlyvieji Viduramžiai; ankstyvieji Naujieji laikai; laišakai (epistolika) lotynų kalba; laišakai (epistolika) rusų kalba; korespondencija; moterų korespondencija; pasiuntinybių knygos (*libri legationum*); įgaliojamasis raštas; pasiuntinio kalba; valdovė; Elena Aleksandrienė (Riurikaitė); Elzbieta Habsburgaitė.

Pirmajame ciklo straipsnyje buvo analizuojami Julijonos Vytautienės, Sofijos Alšėniškės, Onos Cilietės, Vengrijos ir Romos karalienės Barbaros ir jų korespondentų laišakai, buvo aptarta nemažai įvadinųjų dalykų, taip pat pateikta dalies šaltinių ir bendro pobūdžio tyrimų, susijusių su moterų valdovių / didikių epistolika, apžvalga¹. Todėl siekiant išvengti pasikartojimų šioje straipsnių ciklo dalyje bus aptariami tik su konkrečiais analizuojamo laikotarpio šaltiniais susiję dalykai, taip pat būtina kontekstinė medžiaga. Analizei buvo pasirinkta valdovės Elenos Aleksandrienės korespondencija. Šiame straipsnyje siekiama kelių tikslų: detaliai išanalizuoti išlikusius šios valdovės laiškus – išsiaiškinti, kokie buvo jų rašymo tikslai ir paskirtis, jų autorystę, kalbos pasirinkimą, adresatų ratą; aptarti laiškų ypatumus, temas, turinį, struktūrą, raišką, valdovės galimybes ir būtinybę koresponduoti. Taip pat siekiama patikslinti išlikusių laiškų skaičių ir parašymo datą. Be to, lyginama lotyniškoji ir rusiškoji valdovės epistolika. Glaustai aptariama numanoma Ldk ir Lenkijos karalienės Elzbietos Habsburgaitės korespondencija, apie kurią duomenų pateikia tik jos korespondentų, išimtinai šeimos narių, laišakai.

1. VALDOVIŲ LAIŠKŲ ANALIZĖS YPATUMAI IR TYRIMO KONTEKSTAI

Straipsnio tyrimo šaltiniai – publikuota valdovės Elenos Aleksandrienės lotyniškoji ir rusiškoji² korespondencija. Tyrimo šaltinių dalį sudaro ir valdovės korespondentų laišakai, kaip ir pirmoje straipsnių ciklo dalyje, kurioje buvo

¹ Dovilė Keršienė, „*Illustrissima princeps, serenissima regina et domina clementissima*: LDK valdovių, didikių epistolika (XIV a. pab. – XV a. pirmoji pusė)“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2014, kn. 38, Vilnius: LLTI, p. 149–190.

² Iš tiesų Elenos laiškų kalbos klausimas yra problemiškas ir reikalaujantis atskiro tyrimo, tai nėra šio straipsnio tikslas. Elena mokėjo rusų kalbą, vartotą Maskvoje, o ne LDK rusėnų. Bet jos laiškus „surašė“ LDK kanceliarijos darbuotojai, kurie vartojo kanceliarinę rusėnų kalbą. Šios valdovės laišakai yra išlikę rusų pasiuntinybių knygose, kurios surašytos rusų kalba ir kurios yra tikrų dokumentų nuorašai, o LDK pasiuntinių instrukcijos – rusėnų kalba. Elenos laiškuose giminaičiams matyti ir rusėnų kalbos klišės. Taigi nėra iki galo aišku, kokia iš tikrųjų kalba buvo rašyti jos laišakai giminaičiams. Todėl šiame straipsnyje pasirinkome Elenos laiškus su išlyga įvardyti kaip rusiškus. Apie LDK slaviškosios kanceliarinės kalbos vartojimą plačiau žr. Egidijus Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius: Diemedžio leidykla, 1998, p. 145–146.

pateikti argumentai, kodėl jie pasitelkiami analizei. Mūsų aptariamo laiko šios rūšies šaltinių jau yra daugiau, matyti, kad plačiau komunikuoja ir pačios moterys, ir jų korespondentai dažniau inicijuoja laiškus moterims. Taigi straipsnyje aptarėme Ldk Aleksandro, vyskupo Frydricho (Aleksandro brolio), Lenkijos didikų ir vyskupų, Ivano III, jo žmonos Sofijos ir sūnaus Vasilijaus rašytus laiškus Elenai. Dėl reikiamo konteksto glaustai aptariami ir popiežių laišakai, pasiuntinybių knygosose esanti epistolika ir kito pobūdžio tekstai. Detalesnė šaltinių ir tyrimų apžvalga bus pateikta kitame skyriuje.

Moterų valdovių rašymo tikslai ir pasirinkta kalba – įvairūs. Viena svarbiausių valdovių funkcijų buvo reprezentuoti valstybę, o tai lėmė, kad jos negyveno uždarai, turėjo savo kanceliariją ar bent jau sekretorių, rašovą. Tokio statuso moterys neišvengiamai gaudavo nemažai korespondencijos, pačioms taip pat tekdavo rašyti daugiau ar mažiau laiškų. Valdovių vardu buvo rašomi ne tik laišakai, bet ir skelbiami dokumentai (fundacijos, donacijos etc.). Joms tekdavo bendrauti ir su kitų šalių pasiuntiniais, rūpintis svečių priėmimu. Už gautas dovanas pagal etiketą taip pat reikėdavo atsakyti padėkos laiškais, kurių ilgumas būdavo įvairus. Vis dėlto korespondencijos kiekis, platumas, adresatų rato gausumas, kalbos pasirinkimas, pagaliau mokėjimas tvarkytis su gauta ir siunčiama korespondencija priklausė nuo pačios valdovės ar didikės asmenybės, nuo jos išsilavinimo, veiklumo ir, žinoma, nuo politinio konteksto. Todėl aptariamo meto valdovės, jau raštingos, tiesiog privalėjo koresponduoti, taigi bent jau teoriškai turėjo likti ir jų laiškų. Tais atvejais, kai nėra išlikusių ar iki šiol atrastų valdovės laiškų (turime omenyje Elzbietą Habsburgaitę), tyrimui pagelbėja jų korespondentų laišakai-atsakymai, užuominos juose apie siųstus jiems moterų laiškus. Elenos atveju užuominų apie galimai jos siųstus laiškus pateikia pasiuntinybių knygos.

Be abejonės, nė viena iš valdovių ar didikų neapsieidavo be sekretorių ir raštininkų, svarbu buvo ir tai, kiek jos darbuotojai turėjo reikalų tvarkymo patirties ir tam tikrų galimybių. Čia esant tam tikroms aplinkybėms turėjo padėti ir vertėjai arba ypač patikimi pasiuntiniai. Sekretoriaus ar raštininko asmenybė, jo išsilavinimas ir talentas taip pat turėjo įtakos valdovių korespondencijos lygiui. Čia galime paminėti Joną (Ivaną) Sapiegą, kuris tapo Elenos raštinės kancleriu nuo 1502 m., Barboros Zapolijos sekretorių poetą Andriejų Kšyckį, padėjusius parengti ne vieną jų valdovių laišką, kurie vėliau tyrėjų buvo vadinami net literatūriniais tekstais. Tokie žmonės turėjo išmanyti laiškų (ypač diplomatinių, oficialių) rašymo kanonus ir ypatybes iki detalių.

Taigi turinio išdėstymas, laiško struktūra, žinoma, labai priklausė ir nuo raštininko, kuriam buvo patikima rašyti valdovės vardu, įgūdžių.

Rašydamas laišką asmuo iš dalies „kuria“ ir save, kuria tam tikrą savo įvaizdį. Kiek mūsų tiriamos valdovės galėjo „kurti“ save, ar turėjo tokią galimybę, jei už jas rašydavo vyras raštininkas, tekstą diktudavo ar turinio gaires nurodydavo jos vyras ar jo aplinkos žmonės? Valdovės laišakai dažniausiai yra viešo pobūdžio, skaitomi ne vieno adresato, pagaliau perduodami ir persakomi / perskaitomi pasiuntinio, tai kolektyvinis darbas. Mokslinėje literatūroje tai vadinama *kolaboratyviu* arba *tarpininkaujamoju rašymu* (*collaborative, mediated writing*³), taip pat keliamas tikros laiško autorystės klausimas. Be to, kas tokiuose laiškuose svarbiau – stilius ar turinys? Garsus moterų epistolikos tyrėjas Jamesas Daybellas pastebi, kad adreso, kalbos ir tono pasirinkimas, tam tikras modelis nušviečia moters socialinio bendravimo pobūdį. Jis teigia, jog to meto moterų laišakai buvo tarsi moters statuso ir vaidmens visuomenėje indikatorius: koresponduodama moteris plėtė galią ir įtaką, laiško rašymo procesas leido moteriai pažvelgti į save iš šalies: kaip ji bendrauja su adresatais, kaip į juos kreipiasi, kaip prisistato (pvz., kaip dukra rašo tėvui arba motinai, žmona vyrui, sesuo broliui)⁴. Mokslininkas kalba apie lyties kodus (*gender codes*), teigia, kad rašanti moteris turėjo save kategorizuoti pagal socialinį statusą, lytį, tautinę priklausomybę ir religiją, taip pat pagal amžių, išsilavinimą, temperamentą ir net išvaizdą. Jis pabrėžia, jog laiškuose svarbu atkreipti dėmesį į moters žodyną, vartojamus asmeninius įvardžius, kurie turėtų rodyti autentiškas, asmenines patirtis ir jausmus; taip pat kelia klausimą, kiek to meto laiškus galime laikyti autobiografiškais⁵. Taigi čia susiduriame su teksto polisemija, kiekvienas laiškas turi būti interpretuojamas skirtingai, priklausomai nuo jo statuso ir nuo to, ar tai yra klausimas, ar atsakymas⁶.

³ Jane Couchman, Anna Crabb, „Form and Persuasion in Women’s Letters, 1400–1700“, in: *Women’s Letters across Europe, 1400–1700: Form and Persuasion*, eds. Jane Couchman and Ann M. Crabb, Aldershot and Burlington, VT: Ashgate Publishing, 2004, p. 8–10; James Daybell, „Introduction“, in: *Early Modern Women’s Letter Writing, 1450–1700*, ed. by James Daybell, Palgrave Publishers Ltd, 2001, p. 7.

⁴ James Daybell, *Women Letter-Writers in Tudor England*, Oxford: Oxford University Press, 2006, p. 176–184, 188–195.

⁵ James Daybell, „Letters“, in: *The Cambridge companion to early modern woman’s writing*, ed. by Laura Longor Knoppers, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 181–193.

⁶ Plačiau apie tai žr. Mireille Bossis, „Methodological Journeys through Correspondences“, in: *Yale French Studies*, 1986, Nr. 71: *Men / Women of Letters*, Yale University Press, p. 67.

Taip pat mūsų analizuojamo laiko laiškuose svarbiau ne tai, kad laiškas išsiųstas ir kad jo turinys pasiekia adresatą, bet kaip sukonstruotas laiško tekstas⁷. Dalis valdovės laiškų, ypač oficialiųjų, yra kaip žodinė žinutė ar instrukcija pranešėjui, ką jis turi pasakyti recipientui. Ar galime tokius laiškus laikyti tikrais laiškais, ar tiesiog turėtume juos vadinti pasiuntinio įgaliojimo raštais? Ne ką mažiau buvo svarbu, kaip laiškas perskaitomas. Mūsų aptariamu laiku (ir netgi gerokai vėliau) laiško perskaitymas (net ir asmeninio pobūdžio) taip pat buvo „grupinė veikla“, šis veiksnys neišvengiamai veikė ir laiško parengimą, stilių⁸. Taip laiškas įgauna reikšmę ne tik kaip „dokumentas“ ar „tekstas“, bet ir kaip retorinė kalba, kaip tam tikras materialus objektas, pritaikytas specifiniam skaitymo kontekstui. Popierius, rašymas ranka, rašalas, antspaudas ir rankraščio išdėstymas – visa tai buvo kultūriškai koduota⁹. Visi šie veiksniai ypač svarbūs kalbant apie Elenos laiškų specifiką ir su tuo susijusias problemas.

To meto moterų laišškai buvo labai kompleksiški ir besikeičiančių formų, o tai apsunkina klasifikavimą. Tie laišškai yra tarp privataus ir viešo teksto, tarp oficialaus ir net literatūrinio ar fiktyvaus laiško. Šis žanrinis lankstumas arba negrynumas, sąsajos su kitais tekštais, funkcijų gausumas verčia tyrėją abejoti teisingo klasifikavimo pagrindo pasirinkimu ir to būtinybe. Tipologizuodami šiame straipsnyje tirtus laiškus naudojome pirmoje straipsnių ciklo dalyje pasirinktu pamatu: pagal paskirtį ir juose aptariamas temas. Tarp analizuotų laiškų neišvengiamai būta ir kelias temas aptariančių tekstų – *mišrių laiškų (epistola mixta)*¹⁰. Vis dėlto, kalbant apie Elenos laiškus, beveik visus juos galima būtų bent jau su išlyga priskirti diplomatinių laiškų rūšiai, kurių turinys apima ir asmeninio pobūdžio temas (pvz., 1495 m. liepos 17 d. laišškai tėvui ir motinai): teirujamasi tėvų sveikatos, prašoma palankiai priimti vyro Aleksandro pasiuntinius, motinos prašoma tarpininkauti siekiant tėvo

⁷ Giles Constable, „Dictators and Diplomats in the eleventh and twelfth Centuries: Medieval Epistolography and the Birth of modern Bureaucracy“, in: *Dumbarton Oaks Papers*, t. 46: *Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan*, 1992, Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, p. 11.

⁸ Jane Couchman, Anna Crabb, *op. cit.*, p. 11; Dovilė Keršienė, „XIV–XVI a. LDK valdovo laiškas: tradicija ir modernėjimo procesai“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2012, kn. 33, Vilnius: LLTI, p. 22.

⁹ James Daybell, „Letters“, p. 190.

¹⁰ Plačiau apie to meto moterų korespondencijos klasifikavimo problemas žr. *ibid.*

palankumo sprendžiant politinius klausimus. Mat nors Elena ir rašo savo šeimos nariams, vis dėlto rašo ir kitos šalies, ne itin draugiškos, valdovui – savo tėvui, sprendžia diplomatinius klausimus, kartu apeliuodama į savo, kaip dukros, ir adresato, kaip tėvo, ryšius ir jausmus. Atsakydama kardinolui Frydrichui ir Lenkijos vyskupams, paliečia kelias temas, kurios būdingos ir kitiems jos laiškamams – tai tikėjimo klausimas, politiniai nesutarimai tarp jos vyro ir tėvo, jos pačios sunkios padėties ir santykių su vyru bei šeima problemos. Tų laiškų paskirtis aiški – įtikinti ir pasiteisinti.

Mūsų aptariama valdovė ne tik pati rašė, bet ir gaudavo laiškų: Ivanas III rašo įsaknius ir grasinančius diplomatinio pobūdžio laiškus dukrai, su gausiais įtikinimo argumentais, bet esama laiškų, kuriuose reiškiamas asmeninis rūpestis dukros padėtimi, matyti rūpinimasis ja, kartu siunčiamos gausios dovanos. Panašūs ir kitų Elenos šeimos narių – motinos ir brolio Vasilijaus – laiškai, tik juose nėra tokio įsakmaus tono, kai kuriuose teiraujamosi, prašoma. Kardinolas Frydrichas ir Lenkijos vyskupai savo diplomatiniam laiške bando Eleną įtikinti ir prašo padėti politinėse derybose su Ivanu III.

Elzbietos Habsburgaitės atveju būtent tik jos korespondentų laiškai yra tam tikri įrodymai, jog šios valdovės tikrai koresponduota, bent jau su savo šeimos nariais. Abipusės korespondencijos temos – šeimos, ūkiniai, politiniai reikalai.

Neretai laiškų kiekį ir dažnumą, jų pobūdį ir temas lemia ir situacinių bendravimo ypatumai (kiek laiko praleidžia kartu ar atskirai, koks jų santykis), jų asmenybės, rašymo įgūdžiai arba politinė situacija.

Žiūrint iš epistolografijos teorijos pusės, svarbu atkreipti dėmesį į tai, kaip laiškas adresuojamas, t. y. kaip adresantė prisistato adresatui, kaip rašoma jai, kaip ją vertina jai rašantieji – ar tai būtų šeimos nariai, ar kiti valdovai, ar didikai, ar pavaldiniai. Pvz., Elena Aleksandrienė kai kuriuose laiškuose tituluojasi Lenkijos karaliene, nors iš tiesų nebuvo karūnuota, bet laiškuose tėvui vadina save „mažiausiąja tarnaitė“. Svarbu ir moterų, ir jų adresatų korespondencijoje esantys epitetai. Tai rodo, koks yra valdovės socialinis vaidmuo šeimoje ir visuomenėje. Epitetų gausa ar trūkumas rodo ir esamą distanciją adresato atžvilgiu, (ne)formalumo lygį. Laiškų kalbos pasirinkimą lėmė valdovės etninė priklausomybė, jos mokamos kalbos, adresatai, laiško tikslas ir paskirtis.

Pirmoji straipsnių ciklo dalis baigėsi Vytauto ir Jogailos laikų moterų epistolikos analize. Laikydami chronologijos, turėtume tęsti toliau valdžiusių

valdovų žmonių ar giminaičių korespondavimo analizę: Švitrigailos žmonos Onos, Žygimanto Kęstutaičio žmonos, Aleksandro žmonos Elenos, Kazimiero sutuoktinės Elzbietos Habsburgaitės. Deja, minėtų moterų korespondencijos nėra išlikusios, o apie Elzbietos korespondavimą su šeimos nariais liudija tik keliuose jos sūnų Aleksandro, Vladislavo ir Frydricho laiškuose esančios užuominos. Ldk Aleksandro laiškų ir dokumentų rinkinyje *Akta Aleksandra*¹¹ yra keli jų atsakymai į motinos laiškus arba prašymai jai. 1501 m. rugpjūčio 19 d. laiške (Nr. 25, p. 23) motinai Frydrichas bando tarpininkauti tarp Aleksandro ir motinos. Tą pačią dieną jis buvo gavęs brolio laišką iš Gardino (Nr. 19, p. 18) su padėka už ligšiolinę brolišką pagalbą ir su prašymu, kad ir toliau jį remtų komplikuotuose santykiuose su motina Elzbieta. Aleksandruui neramu dėl to, kad motina nėra gerai nusiteikusi jo atžvilgiu (*reginalis M[aias]tas aegrum et difficilem in nos habet animum*), ir jis labai prašo brolio (*rogamus studiose*), kad užtartų prieš motiną jį ir jo žmoną Eleną, kuri norinti būti labai paslaugi ir nuolanki anytai – tarsi labai nusižeminusi tarnaitė (*cupit non minus quam ultima serva suae M[aiesta]tis inservire*). Jis sako, kad motinai nepatikęs žmonos elgesys ir papročiai, kai karalienė lankiusis Lietuvoje, bet ji jau mokosi ir pratinasi prie naujų, tinkamų papročių, ir jei tik kas dar nepatiksia, tai Elena pasistengsianti pakeisti pagal karalienės norą ir paliepimą (*iam aliis moribus et ingenio habituata est, qui non displicibiles erunt suae Ser[enita]ti. Et quicquid displicibile fieri deberet, totum pro voluntate et mandato suae Ser[enita]tis mutabitur*, p. 19).

Frydrichas savo ruožtu rašo tą pačią dieną laišką apie šią situaciją *matri suae*. Adrese pirmiau rašo savo vardą *Fridericus cardinalis*, o jau paskui motinos (*Elisabetae reginae Poloniae, matri suae*). Pačiame laiško tekste į ją kreipiasi įprastais ir labai trumpais epitetais: *Serenissima princeps, Vestra Maestas*. Kaip buvo įprasta, siekiant tikslumo ir aiškumo, Frydrichas su savo laišku įdėda ir brolio laiško kopiją, kad pati motina viską geriau suprastų (*mittimus eidem copiam litterarum eiusdem ducis*). Kardinolas labai prašo motinos, kad jeigu ji esanti įžeista, tai susimylėtų ir priimtų savo sūnų Aleksandrą geranoriškai nusiteikusi, nes karalienė esanti gera motina ir mylinti visus savo

¹¹ *Akta Aleksandra króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego (1501–1506)*, (*Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 19, toliau – *Akta Aleksandra*), wyd. Fryderyk Papée, Kraków [i in.]: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1927.

vaikus. Pabaigoje jis prašo, kad ji teiktųsi aprašyti savo sveikatos būklę (*rogemus V[estram] M[aiesta]tem, dignetur nobis suae valetudinis statum describere*, p. 23), palinki, kaip ir pridera, geros sveikatos ir tradiciškai atsisveikina (*commendamus nos humiliter V[estrae] M[aiesta]ti*).

Kitu laišku (Nr. 26, p. 23–24) praneša Aleksandrui, kad parašė dėl jo reikalo motinai, užtikrina, kad jis palaiko brolio pusę. Apie aktyvią Elzbietos veiklą liudija, pvz., ir jos primygtiniu prašymu (*rogavit a nobis instantissime sua Serenitas*) sudarytas valdų dovanojimo dukrai Elzbietai aktas, kurį tvirtina Aleksandras¹². Pastarasis 1492–1501 m. buvo LDK valdovas ir visą laiką rezidavo Lietuvoje, po 1501 m. maždaug pusę laiko leisdavo LDK ir Lenkijoje, o jo motina rezidavo Krokuvos dvare, taigi reikalus tvarkė greičiausiai koresponduodama arba per pasiuntinius, tiesiog tie laišškai neišliko – galbūt nebuvo taip kruopščiai renkami ir saugomi kaip vyrų valdovų. Šiaip ar taip, tokia veikli ir išsilavinusi moteris kaip Elzbieta tikrai turėjo palikti ne vieną laišką. *Lietuvos Metrikoje*¹³ taip pat esama kelių tekstų, liudijančių šios karalienės aktyvų bendravimą (gyvai ir raštiškai) su savo sūnumis ir veiklumą valstybiniuose reikaluose. O rinkinyje *Akta Aleksandra* dar esama Vladislovo Jogailaičio laiško broliui Frydrichui (Nr. 123, p. 177–178), kuris rodo, kad sūnūs gan intensyviai komunikuodavo laiškais ir tardavosi su motina Elzbieta. Laiške ne kartą sakoma, jog apie sprendžiamą problemą Vladislovas sužinojęs iš motinos laišku (*ex litteris maternae Maiestatis eam rem intellexeramus; cum de ipsa per litteras, ut diximus, Maiestatis maternae certiores redderemus*, p. 177, 178) arba kad apie tai rašęs motinai (*prout etiam maternae illi Maiestati perscripsimus*, p. 178).

Toliau kalbėsime apie valdovę, kuri paliko gilesnį pėdsaką LDK ir Lenkijos epistolikos istorijoje, t. y. apie Eleną Aleksandrienę.

¹² *Akta Aleksandra*, Nr. 265, p. 434–435.

¹³ *Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5: Užrašymų knyga 5* (toliau – LM 1993), parengė Egidijus Banionis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, Nr. 44.2, p. 95; Nr. 54.1–54.4, p. 101–103; Nr. 55, p. 103; Nr. 57.1–57.4, p. 106–111.

2. „ŽEMAI LENKIUOSI IR ESU NUOLANKIAUSIA JŪSŲ TARNAITĖ“, ARBA TARPININKĖS VAIDMUO

2. 1. Elenos asmenybė. Šaltinių ir tyrimų apžvalga

Didžioji kunigaikštė Elena (1476–1513), vyriausioji Maskvos didžiojo kunigaikščio Ivano III ir jo antrosios žmonos Sofijos Paleologaitės duktė, 1495 m. tapusi Ldk Aleksandro žmona, atstovauja rusiškajai laiškų rašymo tradicijai LDK. Ši kunigaikštienė neabejotinai buvo išsilavinusi moteris, mokėjo skaityti ir rašyti, vis dėlto nėra tikslų žinių, ar ji mokėjo lotynų ar kokią kitą užsienio kalbą ir kas buvo jos mokytojai. Jos motina Sofija, Bizantijos imperatoriaus Manuelio II anūkė, septynerius metus praleidusi Romoje ir vadinta „popiežiaus dukra“, išmokusi ir vakarietiško papročio, be jokios abejonės, buvo išsilavinusi asmenybė, jos globėju po tėvo mirties tapo graikų humanistas kardinolas Bazilijus Besarionas (Basilius Bessarion, Vissarion). Ji puikiai kalbėjo itališkai. Gali būti, kad Sofija mokėjo ir lotynų kalbą. Elenos vaikystė ir jaunystė prabėgo daugiausia Maskvoje, šalia despotiškojo tėvo Ivano III, gausios šeimos apsuptyje (Elena buvo viena iš 10 vaikų). Manoma, kad ji aktyviai nedalyvavo dvaro ar visuomenės gyvenime, nes Maskvoje nebuvo įprasta, kad kunigaikštės tai darytų.¹⁴

Be abejonės, išsilavinimas – labai reikšmingas veiksnys inicijuojant laiškus, bet nėra pats esmingiausias. Jį papildė dar vienas svarbus dalykas – rašančiosios asmenybė, jos interesai, santykiai su vyru, šeima, pavaldiniais. Elenai gyvenant Vilniuje susiformavo atskiras valdovės dvaras, kuriame vyko ir kultūrinė veikla. Elena buvo aktyvi, turinti ne tik kultūrinių, bet ir politinių ambicijų moteris, žinoma jos kaip patronės ir donatorės veikla, ji neblogai tvarkėsi ir su savo valdomis. Jos intelektualius interesus liudija ir šaltiniai – diplomatinė pasiuntinybių knygoje esantys įrašai: 1497 m. Maskvos pasiuntinys Mikula Angelovas parvežė jai į Vilnių dovanų iš tėvų net trylika knygų, o kiti pasiuntiniai – dar vieną¹⁵. Elena ypač išryškino didžiojo kunigaikščio žmonos

¹⁴ „Elena Riurikaitė“, in: Małgorzata Duczmal, *op. cit.*, p. 126; Михаил Бережков, „Елена Иоанновна, великая княгиня литовская и королева польская“, in: *Труды IX археологического съезда в Вильне*, Вильна, 1893, т. 2, р. 6–7.

¹⁵ *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 35: *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским*

vaidmenį politiniame valstybės gyvenime, apie tai byloja ir jos epistolinis, kad ir ne itin gausus, palikimas. Būtent dėl šio palikimo populiariojoje ir mokslinėje literatūroje ji ne kartą yra įvardinta pirmąja iš Lietuvos valdovių, pradėjusia rašyti laiškus, neretai jai priskiriami ir „literatės“ ar publicistės nuopelnai¹⁶. Bet ar iš tiesų ją taip galime vadinti?

Elenos asmenybė didelio dėmesio buvo sulaukusi jau XIX a. mokslo darbuose, tačiau, pasak Raimondos Ragauskienės, jie jau esą gerokai pasenę, be to, neišsamūs ir tautiškai bei religiškai šališki¹⁷. Šiam teiginiui iš tiesų galima pritarti, nes peržvelgus mokslinę literatūrą ir šaltinius¹⁸ susidaro įspūdis,

государством в царствование Великого Князя Ивана Васильевича (toliau – СБРИО), d. 1 (годы с 1487 по 1533), напечатано под наблюдением Г. Ф. Карпова, Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и К^о, 1882, № 49/1, p. 239 ir p. 475, prieiga internete: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/10296-t-35-1882#page/404/mode/inspect/zoom/4>. Tai pamatinis šaltinis, kuriuo naudojasi daugelis mūsų minimų autorių, tiek iš čia perpublikuodami Elenos korespondenciją, tiek rašydami apie jos gyvenimą. Daugiausia juo rėmėsi ir šio straipsnio autorė, kadangi čia esama daugiausia tikslios informacijos apie Elenos korespondenciją. Pasiuntinybių knygas pasirinkome pagrindiniu šaltiniu savo tyrimui dar ir dėl tos priežasties, kad, pasak Egidijaus Banionio, „[r]usų valstybės pasiuntinių knygų skiriamasis bruožas yra tas, kad jos buvo vedamos labai sistemingai ir kruopščiai. Be dokumentų, išsiųstų su pasiuntiniais į LDK, į knygas įrašyti visi gautieji, taip pat užrašymai apie LDK pasiuntinių buvimą Rusų valstybėje: aprašomas atvykimas į paskirties vietą, pasiuntinių priėmimas, apgyvendinimas, derybų eiga ir kt.“, žr. Idem, *op. cit.*, p. 49.

¹⁶ Raimonda Ragauskienė, „Rusėniška XV a. pab. – XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų – valdovių ir didikų – korespondencija“, in: *Istorija*, 2009, t. 76, Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, p. 21; Eadem, Aivas Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems*, Vilnius: Vaga, 2001, p. 42; Яков Лурье, „Елена Ивановна“, in: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, Ленинград, 1988, leid. 2, d. 1: *Вторая половина XIV–XVI в.*, p. 209.

¹⁷ Tų mokslinių tyrimų ir publikacijų bibliografiją ir vertinimą Raimonda Ragauskienė pateikia keliuose savo darbuose: Eadem, „Rusėniška XV a. pab. – XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų – valdovių ir didikų – korespondencija“, p. 27, išn. 14; Eadem, „Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Elenos (1476–1513) patronatas“, in: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha: mokslinių straipsnių rinkinys*, sud. Dainė Steponavičienė, Vilnius, 2007, p. 99–112 (bibliografijos aptarimas p. 99–100); Eadem, Aivas Ragauskas, *op. cit.*, p. 42–46 (bibliografija aptariama p. 43–44).

¹⁸ Teodor Narbut, *Dzieje narodu litewskiego*, Wilno, 1840, t. 8, p. 323–325 – apie Eleną (autorius teigia, kad ji pati rašiusi savo laiškus), Dodatek V, p. 19–30 (4 Elenos laišakai ir Ivano III atsakymas jai, transkribuoti lenkiškai); Геннадий Карпов, in: *История борьбы Московского государства с Польско-Литовским*, 1462–1508, t. 2, Москва: Вуниверситетской типографии, 1867, p. 6–46 (apie Elenos gyvenimą, vedybas etc., autorius reiškia gana neigiamą nuomonę apie Eleną ir jos politinę veiklą), p. 41, 44, 102–106 (apie Elenos korespondenciją su tėvais ir broliais), prieiga internete: <http://www.runivers.ru/>

kad Elena buvo „tarp kūjo ir priekalo“ ne tik savo gyvenamu laiku, vykstant politiniams abiejų kariaujančių pusių „žaidimams“, bet ir vėliau, atsidūrusi mokslininkų akiratyje. Pastarųjų vertinimai gana prieštaringi (vienų ji giriam, net liaupsinama, kitų smerkiama ir „kalama prie kryžiaus“), o neretai ir gana naivoki arba perimti iš ankstesnių pirmtakų. Dažnai kartojamos tos pačios frazės bei nuomonės apie Eleną ir jos išlikusius laiškus, kurių skaičius irgi nėra tiksliai nustatytas. Diskutuojama, ar tuos laiškus Elena rašė pati, ar padedama valdovės kanceliarijos darbuotojų ir vyro ar didikų, kiek jai rūpėjo politika, kiek ji veikė Aleksandro politinius veiksmus ir santykius su Ivanu III, kiek tėvas turėjo jai realios įtakos, ar būta slapto susirašinėjimo su tėvu. Jos korespondencija įvertinta „kaip tuometinės Lietuvos diplomatijos aktai“, teigiama, kad ji mažai personalizuota ir labiau atspindi LDK kanceliarijos, o ne valdovės asmeninį požiūrį¹⁹. Pabrėžiama, jog greičiausiai laiškus Elena tik

bookreader/book460770/#page/5/mode/1up; Михаил Бережков, *op.cit.*, p. 1–44 (išsami Elenos biografija, daug kalbama apie jos korespondenciją, ji cituojama arba perpasakojamas laiško turinys, bet nėra jokios lotyniško jos laiško analizės ar paminėjimo, remiamasi СБРИО medžiaga); Яков Лурье, *op.cit.*, p. 209–210 (trumpa Elenos biografija); Idem, „Елена Ивановна, королева Польская и великая княгиня Литовская, как писатель-публицист“, in: *Canadian-American Slavic Studies*, 1979, t. 13, Nr. 1–2, p. 111–120 (autorius aptaria Elenos laiškus ir jų politinį kontekstą, svarsto apie laiško autorystę ir literatūrinę raišką, jų reikšmę ateities kartoms etc.); Николай Елагин, „Елена Иоанновна, великая княгиня Литовская и королева Польская“, *Журнал Министерства народного просвещения* (toliau – ЖМНП), 1846, t. 50, sk. 2, p. 39–84 (p. 61–69 Elenos laiškas tėvui, p. 71–72 Ivano laiškas dukrai (autorius nuomone, tai buvęs slaptas laiškas), p. 75–76 (brolio Vasilijaus laiškas Elenai ir jos atsakymas, t. y. trumpas šių laiško turinio perpasakojimas, p. 80–81 straipsnio autorius pateikia ir rusų, ir lenkų autorių, taip pat metraštininkų nuomones apie Eleną); *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской Империи Археографической экспедицией императорской Академии наук* (toliau – ААЭ), t. 1, Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836, p. 104–110, Nr. 138: 4 Elenos laišakai tėvui, motinai, broliams ir tėvo atsakymas jai, prieiga internete: <http://www.runivers.ru/lib/book3032/9536/>; Елена Тураева-Церетели, Елена Иоанновна, великая княгиня литовская, русская, королева польская: Биогр. очерк в связи с историей того времени, Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1898 (plati biografija ir Elenos laiško tėvui publikacija (p. 344–348), perspausdinta iš СБРИО); Павел Муханов, *Сборник Муханова*, изд. 2-ое, Санкт-Петербург, 1866 (p. 113–114 Elenos „kalba“ tėvui); Fryderyk Papée, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1949, p. 29–36 (biografijos faktai); *Lietuvos Metrika (1427–1506): užrašų knyga Nr. 5* (toliau – LM 2012), parengė Arvydas Baliulis, Artūras Dubonis, Darius Antanavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012 (Nr. 513, p. 317).

¹⁹ Raimonda Ragauskienė, „Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Elenos (1476–1513) patronatas“, p. 100 ir 102.

diktuodavo arba tik pasirašydavo pati, o patys epistoliniai tekstai – Aleksandro kanceliarijos produkcija²⁰.

Tyrimas parodė, jog esama šiuos teiginius ir patvirtinančių, ir iš dalies paneigiančių arba bent jau verčiančių kelti hipotezes ir tikslinti argumentų. Aki vaizdu, kad mokslinė literatūra, susijusi su Elenos korespondencija, yra gana prieštaringa ir reikalaujanti naujo žvilgsnio. Daugiausia dėmesio yra sulaukusi rusiška jos korespondencija, bet nėra plačiau aptartas, o kartais apskritai tyrėjų neminimas jos lotyniškai 1502 m. „rašytas“ laiškas – atsakymas svainiui, Aleksandro broliui Frydrichui, ir Lenkijos vyskupams²¹. Svarbus tyrimui yra ir šių Elenos adresatų lotyniškas laiškas jai²².

Iš naujesnių darbų, daugiau ar mažiau susijusių su įvairiais Elenos gyvenimo ir veiklos aspektais, galime nurodyti ką tik minėtus Ragauskienės rašytus tekstus, taip pat Margaritos Byčkovos²³, Krzysztofo Pietkiewicziaus²⁴, Vladimiro Kananovičiaus²⁵, Antonio Mironowicziaus²⁶, Anos Choroškevič²⁷

²⁰ Raimonda Ragauskienė, „Rusėniška XV a. pab. – XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų – valdovių ir didikų – korespondencija“, p. 21; Eadem, Aivas Ragauskas, *op. cit.*, p. 45; Михаил Бережков, *op. cit.*, p. 34–35, 39, išn. 90; Яков Лурье, „Елена Ивановна, королева Польская и великая княгиня Литовская, как писатель-публицист“, p. 116, 118.

²¹ *Akta Aleksandra*, Nr. 111, p. 155–156.

²² *Ibid.*, Nr. 104, p. 143–144.

²³ Margarita Byčkova, „Didžioji kunigaikštė Elena Maskvoje ir Vilniuje“, in: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha: mokslinių straipsnių rinkinys*, sud. Daiva Steponavičienė, Vilnius: Vilniaus pilių rezervato direkcija, 2007, p. 93–98. Autorė apžvelgia Elenos gyvenimą, veiklą, kalba ir apie jos korespondenciją, kelis jos turinio aspektus, bet tiksliau neįvardija nei laiškų skaičiaus, nei jų publikavimo šaltinių.

²⁴ Krzysztof Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań: Uniw. im. Adama Mickiewicza, 1995, p. 39–40; Idem, „Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)“, in: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1997, p. 94–95. Autorius trumpai apžvelgia Elenos dvaro sudėtį ir jos kanceliarijos darbuotojų veiklą.

²⁵ Vladimir Kananović, „Grand duchess Elena Ivanovna and duke Michael Gliński: aspects of rulership at the Jagiellonian court“, in: *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku*, Poznań, 2001, p. 160–165. Čia aptariamas kunigaikštienės santykis su Mykolu Glinškiu.

²⁶ Antoni Mironowicz, „Helena Iwanowna, fundatorka cudownej Bielskiej Ikony Matki Bożej“, in: *Wszechnica kultury prawosławnej*, materiały pod redakcją Andrzeja Kuźmy, Jana Smyka, t. 6, Białystok: Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego, 2009, p. 21–29. Šiame straipsnyje aptariama Elenos kaip fundatorės veikla.

²⁷ Анна Хорошкевич, „Из истории дворцового делопроизводства кон. XV в.: Описание приданого вел. кнж. Елены Ивановны (1495 г.)“, in: *Советские архивы*, 1984, Nr. 5, p. 29–34. Prieiga internete: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XV/1480->

darbus. Plačiau apie Elenos gyvenimą ir susirašinėjimą yra rašiusi Jelena Turajeva-Cereteli²⁸, kurios knyga (nors jau senokai leista) ir joje esanti publikacija (Elenos laiškas tėvui) dažnai cituojama mokslinėje literatūroje. Taip pat platesnį šios valdovės gyvenimo ir veiklos aprašymą, bibliografiją pateikė Józefas Garbacikas²⁹ ir Małgorzata Duczmal³⁰. Dar yra žinoma apie 40 oficialių ūkinio pobūdžio dokumentų, sietinų su Elenos vardu³¹.

2. 2. Išlikusių Elenos laiškų kiekio ir datavimo klausimas.

Šaltinių specifika. Korespondentų ratas

Pirmiausia apie išlikusių laiškų skaičių ir kokio pobūdžio šaltiniuose jie yra publikuoti. Paprastai teigiama, kad išlikę 7 Elenos 1497–1503 m. rašyti laišakai šeimos nariams bei Lenkijos vyskupams (3 rašyti tėvui, 3 motinai ir dviem

1500/Elena_Ivanovna/opis_pridanogo_1495.htm. Pateikiami duomenys apie Elenos kraitį, taip pat dalies šio teksto publikacija.

²⁸ Елена Тураева-Церетели, *op. cit.* Elenos laiškas tėvui publikuotas p. 344–348.

²⁹ Józef Garbacik, „Helena“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1960, p. 359–362.

³⁰ Małgorzata Duczmal, *op. cit.*, p. 125–142.

³¹ Plačiau apie tai žr. Raimonda Ragauskienė, „Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Elenos (1476–1513) patronatas“, p. 102–111. Dar žr., pvz., *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*: t. 1: 1361–1598, Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Праца, 1863, Nr. 45, p. 34–35 (Elenos vardu duotas dokumentas 1507 m.). Ši nuoroda Ragauskienės ir Ragausko monografijoje (p. 44, išn. 59), taip pat minėtame Ragauskienės straipsnyje apie Elenos patronatą (p. 100, išn. 6) neteisingai priskiriama prie Elenos laiškų (nurodomos knygos tomo leidimo metai ir dokumento numeris taip pat netikslūs – 1865, Nr. 123). (Plg. tame pačiame straipsnyje esančias nuorodas apie Elenos dokumentus, išn. 17.) Ragauskienės teigimu, tik keli iš tų dokumentų yra išduoti Elenos vardu, o kiti yra transumuoti kitų valdovų duotyse, tyrėja pabrėžia, kad jie iš esmės skiriasi nuo valdovės laiškų stilstikos ir yra tipiškas LDK kanceliarijos produktas, tiksliau nenurodoma, kokiais šaltiniais remiamasi, žr. Raimonda Ragauskienė, „Rusėniška XV a. pab. – XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų – valdovių ir didikių – korespondencija“, p. 21. Iš tiesų tas Elenos dokumentų ir laiškų stiliaus skirtumas yra akivaizdus ir suprantamas todėl, kad skirtinga tų tekstų paskirtis, skirtingi ir adresatai, jų socialinis sluoksniš. Laiškuose Elena rašo „viršesniai“ už save adresatui – kitos šalies valdovui, nors ir tėvui, ar savo šeimos nariams, jos siekis yra visai kitas, nei sprendžiant savo pavaldinių ar valdų problemas, išduodant dokumentus. Plg. Elenos vardu išduotus dokumentus: *Акты Литовской Метрики*, Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, t. 1, d. 1 (1413–1498): 1896; d. 2 (1499–1507): 1897. Žr. Nr. 357, p. 139–140 (d. 1); Nr. 522, p. 48 (d. 2).

broliams, 1 – kardinolui Frydrichui ir Lenkijos vyskupams³²). Pabandykime tiksliau suskaičiuoti, kiek vis dėlto Elenos laiškų esama viename pagrindinių šaltinių – rusų pasiuntinybių knygoje (СБРИО) ir kelintais tiksliai metais jie rašyti. Dažniausiai publikuojami (minimi) šie rusiški Elenos laišakai šeimai: 4 laišakai, „rašyti“ tuo pačiu metu (t. y. 1503 m. sausio 2 d.) ir įteikti adresatams su ta pačia Aleksandro pasiuntinybe pas Ivaną III kovo mėnesio pradžioje (naudojomės СБРИО rinkiniu): 1 tėvui (Nr. 75/IVa, p. 368–372), 1 broliui Vasilijui (Nr. 75/IVб, p. 372–374), 1 broliui Jurijui (Nr. 75/IVв, p. 374), 1 motinai (Nr. 75/IVг, p. 374–376). Tokiu eiliškumu jie ir išdėstyti įrašė, kaip matyti, pirmiausia pateikiami laišakai giminaičiams vyrams, tik paskui motinai. Dar esama dviejų ankstyvesnių (1495 m. liepos 17 d.) kunigaikštienės laiškų: 1 skirtas tėvui (Nr. 38, p. 200) ir 1 motinai Sofijai (Nr. 38, p. 200) – abu tos pačios pasiuntinybės ir labai panašaus turinio: teiraujama apie Ivano III ir jo šeimos sveikatą, nusakoma savo sveikatos būklė, prašoma palankiai priimti jos vyro pasiuntinį su laišku, paskelbti savo sprendimą, motinos prašoma patarpininkauti. Tik laiškas tėvui buvo įteiktas pirmą pasiuntinybės dieną, o motinai – jau kitą dieną. Taigi iš viso esama **6 rusiškų Elenos laiškų**: keturi rašyti 1503 m., o du – 1495 m. Jeigu pridėsime dar vieną, kurį ji rašė 1506 m. jau po savo vyro ir tėvo mirties broliui Vasilijui, užėmusiam sostą, tai bus septyni laišakai: Nr. 84/X, p. 484. Vis dėlto tai nėra „tikras, realus“ laiškas, jis skiriasi nuo ką tik išvardintų tuo, jog pasiuntinybių knygoje paminimas labai trumpai jo turinys, bet visas laiško tekstas nepateiktas.

³² Taip teigiama Ragauskienės ir Ragausko mūsų minėtoje monografijoje. Iš autorių teksto galima suprasti, kad jie visi rašyti rusėniškai, patikslinant sakoma „diplomatine raštų maniera, išlaikant rusėniškiems LDK, o gal daugiau maskvėniškiems laiškam būdingas ypatybes“ (p. 44). Deja, šių autorių knygoje nėra tikslios nuorodos į Elenos laišką Lenkijos vyskupams, kuris iš tiesų rašytas lotyniškai, taip pat tikslų nuorodų į du iš trijų Elenos laiškų tėvui (esą jie turėjo būti parašyti 1497 m., monografijoje apie juos užsimenama p. 45) ir į minimą motinos Sofijos laišką dukrai (apie jį kalbama p. 46). Kitas netikslumas yra atsiradęs mūsų minėtame Ragauskienės straipsnyje apie rusėnišką moterų korespondenciją. Čia pateikiamoje lentelėje Nr. 1 (p. 20) tarp rusėniškai rašytų Elenos laiškų atsiduria ir tas lotyniškai rašytas jos laiškas vyskupams (žr. toliau jos straipsnio tekste p. 21). Straipsnyje apie Elenos patronatą Ragauskienė teigia (p. 100), kad yra publikuoti septyni 1497–1503 m. Elenos laišakai tėvams ir broliams, o išn. 6 pateikiamoje jų bibliografijoje nėra nurodomas lotyniško jos laiško šaltinis, taigi išeity, kad esama 7 rusėniškai rašytų Elenos laiškų. Reikia pridurti, kad valdovės laišakai nėra versti į lietuvių kalbą. Toliau tekste pateikiami citatų vertimai yra šio straipsnio autorės.

Mūsų tyrimui svarbūs ir Elenos korespondentų jai siųsti laišškai. Koks jų skaičius ir kokie tai adresatai? Dažnai cituojamas Ivano III laiškas, rašytas 1503 m. kovo mėn. (Nr. 75/XIIIб, p. 411–412) dukrai. Tai atsakymas į jos patį ilgiausią, jau minėtą aukščiau tų pačių metų laišką tėvui. Yra išlikęs dar vienas trumpas pastarojo laiškas Elenai: rašytas 1495 m. gegužės 27 d. (Nr. 37, p. 197), kuriame teirujamasi apie dukters sveikatą ir prašoma, kad ši jam atrašytų apie savo reikalus laišku. Taip pat yra 2 Sofijos laišškai Elenai: vienas rašytas 1497 m. (Nr. 49, p. 241), jame teirujamasi apie dukters nėštumą ir kodėl ši nerašanti tėvams, o kitas siųstas 1499 m. birželio 13 d. (Nr. 60/IV, p. 279–280), jame teirujamasi apie sveikatą, primenama Elenos prievolė laikytis savo tikėjimo, sakoma, kad tai, ko negalėsianti ar nenorėsianti perduoti per pasiuntinį, ji galinti parašyti laiške.

Jau minėjome 1506 m. Elenos laišką broliui Vasilijui, kuris, pasak pasiuntinybių įrašų, tais pačiais metais taip pat atrašė atsakymą seseriai (Nr. 84/X, p. 848–849), bet šio laiško teksto taip pat neturime, tik trumpai atpasakotą turinį. Panaši situacija yra ir su chano Mengli Girėjaus laišku Elenai, kuris minimas Ivano III pasiuntinybėje Elenai 1498 m. kovo mėn. (Nr. 53/IV, p. 258)³³. Chano laiško tikslas buvo taikos su Aleksandru sudarymas, Elenos prašoma paveikti ta linkme savo vyrą. Taigi su dviem paskutiniais minėtais laiškais iš viso yra išlikę 6 jos korespondentų laišškai. Duczmal savo knygoje mini faktą, kad Elenai laiškus rašydavo ir Žygimantas Senasis, matyt, jau tapęs karaliumi. Ji teigia, kad į brolienę „visur laiškuose“ jis kreipdavosi „Regina“, nors taip vadintis ji neturėjo teisės³⁴. Tokių laiškų mums kol kas nepavyko aptikti.

Reikia pastebėti, kad po Aleksandro ir Ivano III mirties pasiuntinybių knygoje nebesurašomi originalūs laiškų tekstai arba ištisos pasiuntinių „kalbos“, glaustai perpasakojamas jų turinys ir esmė, bet yra nemažai įrašų apie šiltą brolio ir sesers bendravimą, nuolat perduodant linkėjimus, o su jais ir nemenkamos dovanas (pvz., žr. Nr. 84/XXVI – brolis perduoda seseriai sabalų ir voverių kailių dovanų). Dažnai įrašų pabaigoje sušmėžuoja frazė: o kaip buvo toliau arba kas buvo rašyta ar sakyta, to knygoje neparašyta³⁵. Visa tai paaiškinama

³³ Plg. Михаил Бережков, *op. cit.*, p. 27. Autorius mano, kad Ivanas III norėjo matyti tą Elenai skirtą chano laišką.

³⁴ Małgorzata Duczmal, *op. cit.*, p. 138.

³⁵ Žr., pvz., СБРИО, Nr. 84/XXIV, p. 493: *А кто былъ у нихъ приставы и гдѣ имъ были встрѣчи и колкижда были у короля, и были ли у королевы, и что имъ королева отвѣтъ чинила, того въ книгахъ ненаписано.*

tuo, jog nėra išlikusių originalių pasiuntinybių knygų iš to laiko, tad pakeičiama trumpais išrašais ir nuorašais³⁶.

Taigi kalbant apie Elenos epistoliką, reikia atskirti kelias tekstų rūšis, kurios tarpusavyje gana glaudžiai susijusios, ne visada lengvai atskiriamos, t. y. patys „tikrieji“ valdovės laišakai, kurie publikuoti pasiuntinybių knygoje ir dažnu atveju yra sudėtinė pasiuntinybės dalis, jos „kalbos“ (pasiuntinybės ar diplomatiniai laišakai), sakomos pasiuntinių lūpomis, neretai temų požiūriu labai susijusios su laiškais, ir įgaliojamieji raštai / laišakai, rašomi ir įteikiami Elenos vardu atitinkamiems adresatams pasiuntinybių metu³⁷. Iš eilės toliau juos visus ir aptarsime.

2. 3. Elenos „kalbos“

Aleksandro pasiuntinybės pas uošvį 1503 m. kovo-balandžio mėn. įrašė esama ir Elenos „kalbos“ (pasiuntinybės ar laiško-instrukcijos pasiuntiniams – šaltinyje aiškiau nenurodyta, kaip vadinti šį Elenos vardu pasakytą tekstą, bet, ko gero, galime jį vadinti pasiuntinybės „kalba“ arba diplomatinium laišku): СБРИО, Nr.75/III, p. 368³⁸. Šiame jos tekste esančios frazės atsikartoja toliau pateikiamame ilgame laiške tėvui (Nr. 75/IVa, p. 368–372), kuris dažnai cituojamas mokslininkų, o kartu ir Aleksandro vardu pasiuntinių sakomose „kalbose“ (žr. LM 1993, Nr. 118.5, p. 201–202): liejama daug krikščionių kraujo, deginami LDK miestai, imami nelaisvėn žmonės, net po sutarties, sudary-

³⁶ Михаил Бережков, *op. cit.*, p. 41, išn. 101; plačiau apie tai žr. LM 2012, p. 14–19; Egidijus Banionis, *op. cit.*, p. 150–152 ir kt.

³⁷ Egidijus Banionis taip teigia apie šio pobūdžio tekstus: „Nuvykę į paskirties vietą [pasiuntiniai – D. K.] įteikdavo įgaliojamąjį raštą ir sakydavo „kalbas“, tiksliau – perskaitydavo diplomatinį laišką bei audiencijos metu išsakydavo rūpimas problemas. [...] Žygių paskirtis buvo gana paprasta – nuvežti diplomatinį laišką ir parvežti atsakymą“, žr. *Idem, op. cit.*, p. 276. „Pasiuntiniai taip pat veždavo Ponų tarybos, rusų bajorų totorių diduomenės laiškus, kurie galėjo būti ir neoficialūs“ (p. 46). Įgaliojamieji raštai patvirtindavo pasiuntinių, kaip valdovo atstovų, tapatybę. Išvykstantiems pasiuntiniams būdavo duodamos žodinės ir rašytinės instrukcijos (p. 142).

³⁸ Šis Elenos tekstas yra ir *Lietuvos Metrikoje*: Nr. 118.6, p. 202–203 (LM 1993), tik jo data nurodyta 1503 m. gruodžio 27 d. Tą pačią datą turi ir prieš šią „kalbą“ pateiktas СБРИО įgaliojamasis Elenos raštas, nors pati pasiuntinybė pagal šį šaltinį vyko 1503 m. kovo 4 – balandžio 5 d. Tas pats tekstas, perimtas būtent iš LM, pateikiamas ir Muchanovo sudarytame rinkinyje: Павел Муханов, *Сборник Муханова*, Nr. 75, p. 113–114, tik čia sudarytojas supainiojo metus ir nurodo 1501 m. gruodžio 27 d.

tos bučiuojant kryžių, skriaudžiami Aleksandro pavaldiniai, Ivano III prašoma numaldyti pyktį, geranoriškai priimti Aleksandro pasiuntinius ir „parodyti savo labai artimą meilę bei palankumą savo broliui ir žentui“ (*оставь гнѣвъ безвинный и нежитье съ сыномъ и братомъ своимъ и первую любовь и дружбу свою [...] соблюди*).

Šios Elenos „kalbos“ struktūra atitinka įprastą pasiuntinių kalbų pastraipinę struktūrą: nuo ko, kas (titulai ir epitetai, pritinkantys dukrai kreipiantis į tėvą) ir kam (ponui ir mano tėvui) rašo, žemas nusilenkimas arba pagarbos pareiškimas (vadinamasis *челобитие*). Pastarasis būna ir dokumentuose, ir įgaliojimo raštuose, ir pasiuntinių „kalbose“, tai būdingas slaviško sveikini-mosi etiketo elementas. Visa tai primena laišku būdingą adresavimą. Tada vėl pakartojama frazė – kas kam žemai lenkiasi. Kitoje pastraipoje išsakomas reikalas ir primenama, ko ir dėl kokios priežasties atvykę Aleksandro pasiun-tiniai pas jos tėvą (tos pačios priežastys su platesniu kontekstu išsakomos ir Aleksandro pasiuntinybėje). Kiekviena nauja pastraipa prasideda pakarto-jimu frazės, kas kreipiasi į adresatą – nusizeminimo kupinas Elenos, kaip dukters ir tarnaitės, bet kartu ir karalienės, pristatymas (*служебница и девка твоя, королева*). Ji kelis kartus pakartoja, kad apie visa tai plačiau rašanti tėvui savo laiške (*у своєю грамоте такъ широко писала есми*), kartu vis žemai lenkdamasi ir liedama ašaras, su sunkia širdimi kęsdama tėvo daro-mas skriaudas jos vyro pavaldiniams. Tas kelių frazių ar pagrandinės minties kartojimas labai būdingas Viduramžių laikų panašaus pobūdžio tekstams, žinoma, ir laiškam, kurie dažniausiai buvo perskaitomi garsiai, ir adresatas turėjo gerai įsiminti ir suvokti persakomą turinį, o kartu būti įtikintas pada-ryti tą ar kitą. Tokia yra ir motinos Sofijos vardu sakyta „kalba“ dukrai (Nr. 58/ III, p. 275–276, 1499 m. gegužės 30 d.), kuri praktiškai pakartoja prieš tai „sakytą“ Ivano III „kalbą“ dukrai (Nr. 58/II, p. 275), net frazės ir paliepipimai dukrai – identiški. Taigi šios „kalbų“ retorikos negalima suasmeninti, sieti ar priskirti asmenims, kurių vardu „kalbama“, o tik atitinkamus dokumentus ar kitus tekstus kūrusiems kanceliarijos tarnautojams ir egzistavusioms taisyk-lėms. Šiuo atveju, ko gero, abu tekstus – Elenos ir Aleksandro „kalbas“ – bus surašęs vienas raštininkas.

2. 4. Elenos įgaliojamieji laišakai

Kaip jau minėta, bandant išsiaiškinti tikslesnį išlikusių Elenos laiškų skaičių, jų paskirtį ar turinį, kartais sunkumų sudaro pasiuntinybių knygoose esantys įgaliojamieji (kredenciniai) laišakai / raštai³⁹ (*litterae credenciae, listy uwierzytelniające, верующий / верительный лист / грамота*⁴⁰), rašyti Elenos vardu arba jai rašyti kitų adresatų vardu. Jie labai panašūs į laiškus, kartais ir vadinami laiškais, juose atpažįstama standartinio to meto laiško struktūra, įprastos ir būtinos frazės – pasisveikinimas, adresas (prieskyra), kreipinys į adresatą; jų stilius, turinys glaudžiai susijęs su „tikro“ laiško, pasiuntinybės metu perduodamo adresatui, turiniu, pabaigoje nurodyta parašymo vieta ir data. Tai gali būti to kito, perduosimo pasiuntinių adresatui, laiško „anonsas“, santrauka, bet tikrai ne visada. Tuos įgaliojamuosius raštus galima atpažinti iš tipiškos frazės – „aš pasiunčiau tau tokį ir tokį pasiuntinį/-ius, ir ką jis tau nuo manęs sakys, tai turi tikėti juo kaip manimi pačiu arba tarsi aš pats tai sakyčiau“ (*послалъ есми къ тебе ХХ и что тебе отъ меня учнетъ говорити, и ты бы ему верила; petimus in ipsis referenciis vestra venerabilitas eidem velet plenam fidem adhibere veluti nos ipsi venerabilitate vestra predicta propriis loqueremur in personis*⁴¹). Tokio įgaliojimo rašto Elenos vardu pasiuntinybių knygoose esama tik vieno: СБРИО, Nr. 75, p. 367–368, iš jo datavimo aišku, kad rašytas 1502 m. gruodžio 27 d., nors įteiktas buvo tik 1503 m. kovą, kai vyko Aleksandro pasiuntinybė pas Ivaną III. O jos tėvo siųstų jai tokių raštų radome net 7. Štai geras pavyzdys tokio teksto⁴², kuriame esama ir laiško, ir įgaliojimo rašto elementų, o iš pačios pasiuntinybės įrašo nėra visai aišku, ar jis buvo įteiktas asmeniškai Elenai į rankas, ar perskaitytas garsiai pasiunti-

³⁹ Tokie raštai LDK kanceliarijoje išpopuliarėjo vytautiniu, ypač povytautiniu laikotarpiu, kai imta labai intensyviai bendrauti su Vokiečių ordinu. Apie tai plačiau žr. Lidia Korczak, „Listy wielkich książąt litewskich do wielkich mistrzów jako źródło do stosunków Litwy z zakonem krzyżackim w późnym średniowieczu (1430–1454)“, in: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1 (stulecia XV–XVII), Kraków: Collegium Columbinum, 2011, p. 33, 38.

⁴⁰ *Грѣмота* (gr. *grammata*) – X–XVII a. Rusijoje taip buvo vadinamas dalykinis dokumentas (dažniausiai taip buvo vadinami aktai) ir laišakai (oficialūs ir privatūs). Šis terminas perimtas iš Bizantijos, kur *grammata* reiškė viešą laišką-kreipimąsi, įsakymą / nurodymą, taip pat bet kokį kitą raštišką dokumentą. Plg. atitikmenį lotyniškoje kultūroje – *litterae*. Žr. internetinę prieigą: <http://wordhelp.ru/word/грамота>.

⁴¹ Lidia Korczak, *op. cit.*, p. 38, išn. 45.

⁴² СБРИО, Nr. 37, p. 197.

nio, tuo labiau kad paskui buvo sakoma asmeniškai kunigaikščienei Ivano III „kalba“ apie gana slaptus dalykus.

Taigi 1495 m. gegužės 27 d. Ivanas III siunčia pasiuntinį Michailą Pogoževą asmeniškai pas Eleną. Pasiuntinybės tikslo dingstis – neva sužinoti apie sunegalavusios dukros sveikatą. Oficialiai ir perduodamas tokio turinio trumpas Ivano laiškas (Nr. 37, p. 197) kartu su jo ir motinos linkėjimais. Laiške prašoma, kad Elena jam atrašytų (*же отписала*), kokia iš tiesų yra jos sveikatos būklė. Bet pasiuntinys Michailas turėjo kitą misiją – slapta, akis į akį perduoti Elenai kitą laišką ir pasakyti kitą „kalbą“, susijusią su slaptais Ivano nurodymais, kaip elgtis dukrai su savo aplinkos žmonėmis iš LDK, kaip pasitikėti ir slapta rašyti jam tik per savus bojarinus, kaip meluoti. Sako, kad aną laiškėlį apie sveikatą siuntė tyčia, apdumti akių kitiems, siekdamas, kad šie nesuprastų, kokiu iš tiesų reikalu jis siunčia pasiuntinybę pas Eleną.

Čia vienas iš įrodymų, kad, ko gero, būta ir slapto Ivano III ir Elenos susirašinėjimo⁴³, mokslininkų teigimu, neišlikusio⁴⁴, taigi galimai Elenos rašytų laiškų skaičių teoriškai turėtume padidinti, tuo labiau kad pasiuntinybių įrašuose, t. y. jos korespondentų „kalbose“, esama prašymų, jog kunigaikštienė parašytų laišką, arba sakoma, kad „rašei savo laiškuose tą ir tą“ (pvz., žr. СБРИО, Nr. 43/IV, p. 223; Nr. 53/III, p. 254). Būtent dėl to antrojo „laiško“ ir kyla klausimas, ar jį galime laikyti tikru laišku, nes jame yra minėtoji frazė, būdinga įgaliojamiesiems raštams, be to, šis laiškas įvardytas pasiuntinybės tekste kaip įgaliojamasis raštas. Vis dėlto jis labai primena gana asmenišką tėvo laišką dukrai: pradžioje, kaip ir privalu, – kas kam rašo (titulai sutrumpinti ir be gausių epitetų). Po jų eina pasitikėjimo pasiuntiniu frazė. Tėvas prašo, kad dukra jam parašytų apie visus reikalus, o kai ką galinti perduoti ir žodžiu per pasiuntinį. O jeigu nenorinti per pasiuntinį pati asmeniškai ko nors pasakyti, tai tegul pasakanti savo bojarinams. Jis įsako dukrai, kad niekas nežinotų tų slaptų reikalų, kuriuos ji aptarianti su bojariniais arba jam apie juos slapta rašanti. Dar kartą pakartoja, kad jei norėsianti, tai žodžiu per Michailą perduotų, kaip jai sekasi ir kaip ji gyvena.

⁴³ Apie slapta tėvo jai siunčiamus laiškus ir apie tai, kad ji privalanti apie juos pasakyti savo vyrui, kunigaikštienė kalba pasiuntiniui Mikulai, kuris visą informaciją turi perduoti jos tėvui, žr. СБРИО, Nr. 49, p. 241. Taip pat žr.: Михаил Бережков, *op. cit.*, p. 35, išn. 81; Елена Тураева-Церетели, *op. cit.*, p. 244.

⁴⁴ ЖМНП, p. 50.

Iš tiesų čia kyla klausimas, kaip turėtume vertinti tokius tekstus ir ar galėtume bent jau su išlyga priskirti juos laiškų žanrui? Vis dėlto šie įgaliojimai labiau pritinka teisinę galią turintiems dokumentams, liudijantiems aptariamo meto diplomatinio komunikavimo ir korespondavimo ypatumus, gajas žodinės kultūros tradicijas, jie yra šiuolaikinių įgaliojimų kieno nors vardu arba aukščiausio rango valstybės pasiuntinių (diplomatų) įgaliojimo raštų pirmtakai. Ir dabar įgaliojamieji raštai (kredencialai) diplomatams rašomi (asmeninio) laiško forma. Šiuo atveju gerai matyti dokumento ir laiško (dažniausiai diplomatinio, oficialaus laiško) glaudžios sąsajos, to meto laiškų ir teisinę galią turinčių dokumentų tam tikras panašumas arba aiškios ribos tarp jų nebuvimas. Panašias asociacijas kelia ir kai kurie dokumentai, pvz., Aleksandro žemių dovanojimas žmonai Elenai⁴⁵, kuriame esama retorinių frazių ir „filosofinių“ pasvarstymų, būdingų to meto dokumentams.

2. 5. Elenos laišakai ir jų kontekstas

Toliau aptarsime Elenos korespondenciją ir jos kūrimo aplinkybes. Kaip matėme, kunigaikštienės adresatų ir adresantų ratas nėra didelis ir labai artimas, iš esmės tai yra jos šeimos nariai. Jos, kaip valdovės, padėtis ir rangas, politinės aplinkybės, jai tekęs nepalankus tarpininkės vaidmuo ištekėjus už priešiškos Maskvai valstybės valdovo, gana artimas bendravimas su šeima ir komplikotas santykis su tėvu, didelis jos aplinkos spaudimas – visa tai lėmė jos laiškų turinį ir temas, stilių ir struktūrą.

Pagrindinės jos **laiškų temos**: stačiatikybės išsaugojimas, pritarimas vyro politiniams veiksams ir siekiams, tarpininkavimas tarp vyro ir tėvo politiniais klausimais, prašymas nutraukti karo veiksmus ir bandymas juos abu sutaukyti, skundimasis dėl blogos savo padėties, apkalbų ir kaltinimų jai.

Elenos adresatai jai rašė taip pat panašiomis temomis: tėvas duodavo tam tikras politines užduotis dukrai, kad ši paveiktų vyrą tuo ar kitu klausimu,

⁴⁵ Акты Литовской Метрики, д. 2, № 602, p. 90–91: *Privilegium regis Alexandri reginae Helenae super bona Cniaziczi, Teterin, castrum Popowa Hora et alia spectan(tium)*. Čia, pvz., yra toks sakynys: *Omnia quae inter mortales aguntur negotia cum ipso homine edax vetustas simul absumeret, nullaque ad posteros factorum notitia perveniret, nisi immortalitate literarum et fideli ad hoc testimonio perhennentur* („Visus darbus, kurie nuveikiami mirtingųjų, pasiglemžia ėdri senatvė kartu su pačiu žmogumi, ir vėlesnėms kartoms nebelieka jokių žinių apie nuveiktus darbus, nebent yra įamžinami nemirtingais raštais ir patikimu to liudijimu“, p. 90).

prašo dalintis informacija, jos gauta iš savo aplinkos, ar net iš kitų valdovų gautais laiškais⁴⁶, primygtinai liepia laikytis stačiatikybės, motina savo laiškais tarsi patvirtina Ivano III postulatus ir prašymus, bet daugiau teiraujasi apie dukters sveikatą ir dvasinę būseną⁴⁷. Brolis Vasilijus seka savo tėvo pėdomis ir tapęs po jo mirties valdovu skatina seserį tvirtai laikytis savo tikėjimo ir pranešti apie politinius reikalus, net prašo surasti jam nuotaką iš Europos valdovų dukterų tarpo arba tarpininkauti jam siekiant LDK sosto⁴⁸. Abiejų pusių laiškuose ir pasiuntinybių įrašuose šmėkščioja ir šeimyniški, draugiški reikalai, prašoma ar siunčiama vienų kitiems dovanų (knygų, kailių, papuošalų, meno dirbinių, rūbų, tam tikrų produktų, sakalų etc.)⁴⁹ – tai buvo įprasta to meto valdovų ir didikų aplinkoje, to reikalavo ir diplomatinis etiketas.

Jau minėjome, kad mokslinėje literatūroje keliamas klausimas, **kiek pati Elena galėjo veikti savo laiškų struktūrą ir stilių ir kiek ji galėjo prisidėti rengiant šiuos diplomatinio, oficialaus turinio laiškus**, skirtus kitos ir nelabai draugiškai nusiteikusios valstybės valdovui, o kartu savo tėvui ir savo šeimai? Mokslininkai šiuo klausimu pateikia labai įvairias nuomones. Bet pabandykime remtis argumentų ir faktų kalba. Egidijaus Banionio tyrimai rodo, kad tokio pobūdžio laišakai ir dokumentai, ypač skirti Maskvos valdovams, buvo rengiami itin kruopščiai, diplomatinėje tarnyboje dirbo kvalifikuoti ir tam pasirengę žmonės, išmanantys ne tik Lietuvos istorinę raidą

⁴⁶ Žr. СБРИО, Nr. 37/ II, p. 197–198; Nr. 75/ XIII. б, p. 411–412; plg. Nr. 43/ IV, p. 223–225; Nr. 53/ III, p. 254–256.

⁴⁷ Žr. *ibid.*, Nr. 60/ IV, p. 279–280. Plg. Михаил Бережков, *op. cit.*, p. 29. Autorius sako, kad tuos laiškus, oficialiai skirtus dukteriai, tėvai rašė labiau galvodami apie žentą ir būtent jam adresuodami savo reikalavimus. Esą jie tikėjosi, jog Elena laiškus parodysianti vyrui. Ji nelabai noriai atsakydavo į tuos griežtus tėvų laiškus, susirašinėjimas net buvo keleriems metams nutrūkęs. Tada tėvai pykdavo, kad duktė neatsakanti konkrečiai, aiškiai ir siūsdavo pasiuntinius bent jau žodžiu visko išklausinėti dukters ir išreikalauti, kad ji atsakytų raštu, vis primindami apie būtinybę laikytis savojo tikėjimo (*и ты бы намъ отказала, что твоя немочь, и чьмъ неможешъ, и какъ тебя нынѣ Богъ милуетъ; и ты бы къ отцу своему да и къ намъ грамоту отписала съ Ондръемъ же* (p. 279); *и ты бы, дочи, помнила Бога, да и отца своего да и нашъ наказъ, отъ Бога бы еси душею не погибла, а отъ насъ бы еси, отъ своихъ родителей, родствомъ не отпала, да и въ неблагословении и въ проклятьи не была, въ сий вѣкъ и въ будущий* (p. 280).

⁴⁸ Žr. įrašus pasiuntinybių knygoje: СБРИО, Nr. 84/ III, p. 480–481; Nr. 84/ V, p. 481–482; Nr. 84/ X, p. 484–485; Nr. 84/ XIV, p. 487–490.

⁴⁹ Žr. *ibid.*, Nr. 49/II, p. 241; Nr. 76/ I. Б, p. 415; Nr. 77/ III–442; XV, p. 452; Nr. 79/ II–IV, p. 463–465; Nr. 84/ XXVI, p. 495.

ar Rusios praeitį, bet ir stačiatikybės postulatus. Tie žmonės turėjo išmanyti ne tik formaliuosius dokumentų ar laiškų atributus, bet ir turinio dėstymo, frazių formulavimo, atitinkamos kalbos stilistikos ypatybes. Pasak Banionio, „tokius reikalavimus atitiko rusai stačiatikiai, Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinės raštininkai“⁵⁰. Jau pirmaisiais Aleksandro valdymo metais buvo aiški raštininkų specializacija: jie buvo pasiskirstę, kas kokius dokumentus rengia, dar kiti perrašinėdavo tų dokumentų tekstus į raštinės knygas, t. y. į būsimą *Lietuvos Metriką*⁵¹. Taigi logiška, kad Elena pati nebūtų rengusi (jai tai ir nepriderėjo) oficialių diplomatinių laiškų priešiškos šalies valdovui, nuo kurių galėjo priklausyti karo ir taikos padėtis, net jei ji pati buvo išsilavinusi valdovė ir rašė savo šeimos nariams. Be to, jos statusas įpareigojo laikytis tam tikro etiketo komunikuojant laiškais ir bendraujant su savo raštininkais ar sekretoriais. Įtempta politinė padėtis, „spaudimas“ kunigaikštenei iš abiejų priešiškų pusių, kurios abi vedė diplomatinę karą visomis priemonėmis⁵², pavertė Eleną tam tikra prasme įkaite ir ginklu, todėl ir jos „rašomi“ laiškai ar „sakomos“ kalbos buvo lyg po padidinamuoju stiklu, buvo rengiami ne vieno žmogaus ir dažnai ne jos pačios iniciatyva, verčiant / prašant vyrui, didikams, dvasininkams⁵³.

Valdovės kanceliarijoje taip pat dirbo patyrę specialistai⁵⁴. Vienas žymiausių – jau minėtas Elenos raštinės kancleris (maždaug nuo 1501 m.) Jonas Sapiega (Semiono sūnus, dar vadinamas Ivaška), Breslaujos ir Žiežmarių vietininkas,

⁵⁰ Egidijus Banionis, *op. cit.*, p. 280; 281; 155–156. Taip pat žr. Krzysztof Pietkiewicz, „Uwagi o dokumencie łacińskim w praktyce kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka“, in: *Praeities pėdsakais*, skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui, Vilnius, 2007, p. 130–134.

⁵¹ Egidijus Banionis, *op. cit.*, p. 281.

⁵² Ivanas III savo diplomatiniuose laiškuose ir pasiuntinybėse Elenai kūrė stačiatikių tikėjimo kankinės įvaizdį, o LDK ir Lenkijos pusė naudojo ją kaip įrankį paveikti rūstųjį Maskvos valdovą per dukters siunčiamus emocingus tekstus. „Aštri politinė ir karinė LDK – Rusų valstybės konfrontacija turėjo tiesioginės įtakos LDK pasiuntinių tarnybos organizacinei puisei“ (*ibid.*, p. 116). „Valdant Ivanui III, diplomatinis ceremonialas tampa reikšmingu užsienio politikos, ideologinės kovos ginklu, jos sąlygotume atsispindėjo aukščiausios valdžios ir valstybės prestižo klausimai“ (p. 117). Taigi vieno kurio nors elemento nebuvimas galėjo reikšti konfliktinę situaciją tarp šių valstybių.

⁵³ Михаил Бережков, *op. cit.*, p. 23, 24; Яков Лурье, „Елена Ивановна, королева Польская и великая княгиня Литовская, как писатель-публицист“, p. 116–118, 120.

⁵⁴ Plačiau apie čia dirbusius žmones žr. Krzysztof Pietkiewicz, „Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)“, p. 88, 95.

vėliau Palenkės vaivada, savo karjerą pradėjęs kaip raštininkas, vėliau sėkmingai kilęs karjeros laiptais. Jis dalyvavo ir pasiuntinybėse: į Maskvą vyko 6 kartus, vesdavo derybas ir Vilniuje su rusų pasiuntiniais, vyko į Livoniją sudaryti sutarties. Svarbus faktas tas, kad 1501 m. jis lankėsi Romoje ir buvo linkęs į uniją⁵⁵. Greičiausiai mokėjo ir lotynų kalbą. Nors stačiatikių kilmės ir užaugęs toje tradicijoje, buvo labai paveiktas LDK vyraujančios lotyniškos kultūros. Savo sūnų siuntė studijuoti į lotynišką mokymo centrą – Krokuvos universitetą, o gyvenimo pabaigoje pasirūpino, kad asmeniniai šeimos dokumentai būtų išversti į lotynų kalbą (nors pats buvo rusėniškos kanceliarijos dalies vadovas)⁵⁶. Šie faktai svarbūs aiškinantis, kas galėjo parengti lotynišką Elenos laišką.

Apie tam tikro formuliario buvimą ir apie raštininkų ar sekretorių pagalbą rengiant Elenos laiškus liudija jų panašumas į pasiuntinių „kalbas“, sakomas Aleksandro vardu Ivanui III, ir į tuos minėtus įgaliojimo raštus. Tai gali liudyti ir pačios **Elenos 4** mūsų aukščiau minėti tarpusavyje itin panašūs **laiškai, rašyti 1503 m. sausio 2 d., ir skirti šeimos nariams**. Ilgiausias ir emociingiausias, daugiausia argumentų, įtikinėjimų, o kartu nusižeminimo ir ašarų kupinas laiškas yra skirtas **tėvui**. Kiti trys laiškai trumpesni – **motinai, broliui Vasilijui ir broliui Jurijui** (pats trumpiausias). Skirtingas ilgumas, ko gero, susijęs su adresatų socialiniu rangu ir hierarchija šeimos viduje. Nors kartojamos tos pačios frazės ir panašus turinys, vis dėlto sutrumpinama būtent politinė dalis, sudedami adresatą ir laiško siekį atitinkantys akcentai: motina prašoma paveikti tėvą, broliai taip pat prašomi paveikti tėvą ir motiną, prašoma dėmesingai išklaudyti vyro pasiuntinius. Svarbu pastebėti tai, kad visuose 4 laiškuose atsiranda tipinė įgaliojamųjų raštų frazė ir, įvairuodama pagal adresatą ir jo rangą šeimoje, ji nurodo, kad Elena siunčia savo patikimą pasiuntinį Joną Sapiegą, kuriuo adresatai turi tikėti taip, kaip ja pačia, ir įdėmiai jį išklaudyti:

И для того послала есми до тебе, государя и отца моего, челомъ біючи, канцлеря своего, намѣстника бряславского и жижморского, пана Ивашка Сопьгу; и ты бы, государь и отецъ мой, пожаловаль, выслухаль его, и учиниль на

⁵⁵ *Ibid.*, p. 125–126; Krzysztof Pietkiewicz, „Uwagi o dokumencie łacińskim w praktyce kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka“, p. 132–133.

⁵⁶ Maria Michalewiczowa, „Iwan Sapieha“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1992–1993, p. 613–618.

челобитье мое, и змиловался надо мною [tévui]; а что учнетъ твоей милости отъ мене молвити, и ты его выслухай и въ тыхъ рѣчехъ вѣрь ему, бо то мои рѣчи [broliui Vasilijui]; и онъ что учнетъ тобѣ брату моему отъ мене молвити, и ты бы ему вѣришь, бо то мои рѣчи [broliui Jurijui]; о что учнетъ вашей милости отъ мене челомъ бити, пожалуйста выслушайте его и въ тыхъ рѣчехъ вѣрьте ему, бо то мои рѣчи, и надо мною служебницею и дѣвкою своею змилуйтесь, челобитія и плачу моего не оставите [motinai skirta frazė labiau išplėtota ir su didesne pagarba ir nusižeminimu nei rašyta broliams].

Čia dar galime paminėti taip pat tradicinę laiško pradžios frazę apie tai, kad „aš ar mano vyras pasiuntėme pas tave pasiuntinius tokiu reikalu...“, kuri taip pat rašoma ir įgaliojimo raštuose. Taigi vėl kyla klausimas – ar tai laišakai su prašymu tikėti pasiuntiniu ir išklausti, kuris „pasiskolintas“ iš įgaliojamųjų raštų, ar tai ir yra pats labiau išplėtotas įgaliojamasis raštas Sapiegai kalbėti su jos tėvais? Bet iš tiesų laiško tėvui, na ir kitiems giminaičiams, niekaip nepavadintume įgaliojamuoju raštu. Čia tiesiog esama natūraliai besisiejiančių atitinkamam kontekstui reikiamų elementų iš skirtingų „raštų“ rūšių.

2. 6. Elenos laiškas tėvui (1503 m.). Ivano III atsakymas

Įdomiausias literatūrinis ir žanrinis požiūriu yra jau ne kartą minėtas Elenos laiškas tėvui. Jis rašomas ir siunčiamas labai įtemptu politiškai metu – 1503 m. kovo 4 d. į Maskvą atvyko LDK pasiuntiniai, be kitų, Petras Miškovskis, Albertas Kločka ir Jonas Sapiega, kurių užduotis buvo išsiderėti su Ivanu III taiką. Pasiuntiniai vežė Elenos laiškus jos šeimai. Laiškas tėvui ne kartą detaliai analizuotas įvairių tyrėjų ir skirtingai vertintas⁵⁷. Mums svarbu akcentuoti

⁵⁷ Michailas Berežkovas apibūdina šį laišką kaip oficialią ir netgi tendencingą, kad tai nesanti Elenos kūryba, tik kai kurios vietos išreiškiančios jos jausmus, esą raštininkas (greičiausiai Jonas Sapiega) parengė netaktišką laišką jos vardu, dėl to vėliau atėjęs atšiaurus ir piktas Ivano III atsakymas dukrai (Михаил Бережков, *op. cit.*, p. 34–36, išn. 90). Visai priešingą nuomonę reiškia Jakovas Lurje ir vadina Elenos laiškus literatūriniais paminklais, kurie primena rusų liaudies raudas ar apeigines giesmes, remdamasis lenkų istorikų medžiaga teigia, kad Eleną vertė rašyti tėvui kardinolas Frydrichas, kad ji slaptame susirašinėjime tėvui rašiusi ką kita, nei oficialioje korespondencijoje (Яков Лурье, „Елена Ивановна“, p. 209; Idem, „Елена Ивановна, королева Польская и великая княгиня Литовская, как писатель-публицист“, p. 115, 117–118). Nikolajus Jelaginas tvirtina, kad parašyti laišką

kelis aspektus: žanrinį (epistolografijos), stilistinį, taip pat – koks yra laiško konstruktas, kaip jis susijęs su kitais tekstais, kokia dalimi Elena galėjo iš tiesų prisidėti prie šio laiško rengimo, kiek čia padirbėjo raštininkas, bandydamas rašyti moters vardu, kiek jis turi formaliųjų sąsajų su lotyniškuoju jos laišku?

Žiūrint formaliuoju epistolografijos aspektu, laiškas turi šiam žanrui ir tam metui būdingus ir privalomus atributus. Laiško struktūra sukonstruota pagal taisykles ir atitinkamą adresato ir adresanto hierarchiją: kam kas rašo (su atitinkamais titulais)⁵⁸, t. y. lenkiasi iki žemės arba žemai lenkiasi, pagerbia – (*низко*) *челомъ біетъ*. Kaip jau buvo minėta, tokia yra slaviškos tradicijos saliotacija, bet šią frazę naudodavo ir laiško pabaigoje atsisveikindami, ji ne kartą pasirodo ir pačiame tekste. Laiško pabaigoje – kas rašė ir vėl nuolankumo

tėvui paraginęs Aleksandras, o ji pati irgi jį inicijavusi. Remdamasis tekste liejamomis moters-dukters, rūpestingos valdovės emocijomis ir išraiškingomis frazėmis, autorius daro išvadą, kad jeigu tą laišką būtų rašiusi ne pati Elena, tai būtų buvęs tiesiog įžeidimas jos atžvilgiu, kad tai esąs labai svarbus istorinis paminklas ir „pats puikiausias Elenos atminties mauzoliejus“ (ЖМНП, p. 61, dar žr. p. 69). Ragauskienės ir Ragausko monografijoje teigiama, kad Elenos laiškus galima būtų priskirti iš dalies grožinės literatūros žanrui, esą jie primena rusų metraščių stilių, rašyti diplomatine raštų maniera, laiškus valdovė tik diktavusi, o gal netgi tik pasirašiusi (Eidem, *op. cit.*, p. 44–45). Jelena Turajeva-Cereteli išanalizavusi šį laišką teigia, kad oficialioji laiško dalis parašyta Sapiegos, peržiūrėta Elenos ir patvirtinta lietuvių vyriausybės, o lyrinė, vidurinioji, dalis neabejotinai esanti padiktuota pačios valdovės ir užrašyta Sapiegos. Autorė teigia, kad protinga moteris pasinaudojo galimybe pasiteisinti prieš visus – ir prieš tėvą, ir prieš vyrą, ir prieš didikus. Pasak jos, Elena buvusi labai aktyvi ir pati inicijavusi korespondenciją su tėvu, galbūt net veikusi Aleksandro bendravimą su jo motina. Tas laiškas esąs literatūrinis paminklas, turėjęs pasisėkimą tarp kunigaikštienės amžininkų, o ir vėliau buvęs skaitomas ir komentuojamas. Mokslininkė giria šios valdovės asmenybę ir veiklumą, tvirtina, jog Elena pati tvarkėsi savo kanceliarijoje ir Sapiega niekada nebūtų drįsęs be jos žinios ką nors rašyti (Eadem, *op. cit.*, p. 232, 235, 236, 238–239, 246). Gana griežtą ir tvirtą nuomonę apie Elenos veiklą ir laiškus yra išreiškęs Genadijus Karpovas, teigdamas, kad valdovei visai nerūpėję politiniai reikalai, titulai, kad ne ji rašiusi tuos tekstus, nes jai labiau rūpėję sabalų kailiai, turtai, valdų plėtimas ir asmeninis gyvenimas (Геннадий Карпов, *История борьбы...*, p. 104, 148).

⁵⁸ Ragauskienė ir Ragauskas atkreipia dėmesį, kad laiškas pradedamas ne kreipiniu ir saliotacija, bet kreipiniu – adresato nusakymu: „Valdovui mano tėvui Ivanui, Dievo malone visos Rusijos ir Vladimiro, Maskvos, Naugardo, Pskovo, Tverės, Permės, Bulgarijos ir kitų valdovui, Elena, Dievo malone Lenkijos karalienė ir Lietuvos, Rusijos, Prūsijos, Žemaitijos ir kitų didžioji kunigaikštienė. Tavo dukra tau, valdovui ir savo tėvui, lenkiasi“ (Eidem, *op. cit.*, p. 44). Reikia pabrėžti, kad toks ilgas ir oficialus kreipinys ir prisistatymas rodo, jog laiškas yra oficialaus pobūdžio, o adresato ir adresantės santykiai šiuo metu nėra patys šilčiausi, jie laikosi atstumo ir privalomų epistolinių formalumų – tai daryti įpareigojo ir jų rangas.

pareiškimas adresatui: *Служебница и дѣвка твоа королеваа и великаа княгини Олена, со слезами тебѣ государю и отцу своему низко челомъ бѣетъ*⁵⁹ („tavo tarnaitė ir duktė, karalienė ir didžioji kunigaikštienė Elena, su ašaromis tau, valdovui ir savo tėvui, žemai lenkiasi“).

Kaip ir privalu tokio pobūdžio laišku (kartu ir diplomatiniam, kuriuo siekiama įtikinti, ir tam, kuris rašomas artimam šeimos nariui, o kartu ir valdovui), jame gausu kreipinių, aiškus nusižeminimo motyvas (būtina epistolinė *captatio benevolentiae* ir diplomatinio laiško gudrybė), adresantė save nuolat vadina *nuolankiausia tėvo tarnaitė, dukra, vargšė dukra* (я, *служебница и дѣвка твоя и подножье твое* – apie 12 kartų tekste tai pakartota). Toks savęs įvardijimas nėra būdingas vien slaviškajai tradicijai. Šis kuklumo, nusižeminimo ir mandagumo reiškimas matyti ir europinėje lotyniškos tradicijos epistolikoje, ypač būdinga oficialiuose diplomatų raštuose⁶⁰. Tėvą nuolat vadina *valdovu, ponu, tėvu* – tokių kreipinių kupinas laiškas, jų yra arti 40-ies. To meto laiškuose kreipinio pakartojimas dažnai reikšdavo perėjimą nuo vienos temos prie kitos, tą funkciją atlikdavo ir jungtukai („ir“ (lot. *et*), „taip pat“, slaviškoje tradicijoje vartojamas „a“, atitinkantis lietuvišką „o“). Šiuo atveju dažni kreipiniai labiau atliekà įtikinimo, dėmesio pritraukimo ir adresantės artimo santykio su adresu pabrėžimo funkciją. O jungtukas „a“ jungia dėstomus gausius argumentus.

Pastebėtina tai, kad Aleksandrą ji vadina savo *tėvo broliu* arba *sūnumi*, pats Aleksandras taip kreipiasi į Ivaną III, kartais dar prie to vadindamas save

⁵⁹ СБРИО, Nr. 75/IVa, p. 372.

⁶⁰ Apie tai plačiau žr. Grace Ioppolo, „*Your Majesties most humble faythfullest and most affectionate seruant: The Earl of Essex constructs himself and his Queen in the Hulton Letters*“, in: *Elizabeth I and the Culture of Writing*, ed. by Peter Beal and Grace Ioppolo, The British Library, 2007, p. 43–70; Annemarie Bijkerk, „*Yours sincerely and yours affectionately. On the origin and development of two positive politeness markers*“, in: *Letter Writing*, eds. Terttu Nevalainen and Sanna-Kaisa Tanskanen, t. 1, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004, p. 115–130. Reikia paminėti ir kitas valdoves, valdžiusias po Elenos: Barbora Zapolija, rašydama savo vyrui Žygimantui Senajam, įsivardija kaip *Vestre sacre Majestatis humilis famula (Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, ejus nominis Primi, regis Poloniae, magni ducis Lithuanie, Russie, Prussie, Masovie domini* (toliau – AT), Poznań: Fundacja Działyńskich przez Bibliotekę Kornicką, t. 3, 1853, Nr. 470, p. 341). Karalaitė Jadvyga laiške tėvui Žygimantui Senajam irgi panašiai įsivardija: *jako powolna sługa i dziewczka Waszej Krolewskiej Miłości* (AT, t. 16/ 2, Nr. 636, p. 465–466). Barbora Radvilaitė beveik kiekviename savo laiške mylimam vyrui save vadina taip: „mažiausioji Jūsų Malonybės tarnaitė“, „mažiausioji ir amžinoji belaisvė“ (Raimonda Ragauskienė, Aivas Ragauskas, *op. cit.*, p. 168–221).

žentu ir broliu, o Ivaną *uošviu ir broliu*, bet tokia praktika egzistavo to meto oficialiojoje epistolikoje, net ir priešas ar kito tikėjimo valdovas (chanas) vadinamas broliu arba brangiu kaimynu, taip parodant, kad rašoma lygiam rangui ir reiškiant tam tikrą valdovų „brolijos“ bendrumą ir pagarbą.

Laiško turinio formavimas priklausė nuo jo paskirties ir priežasties. Po įžangos, kaip buvo įprasta, pristatomas reikalas ir prieš tai buvę įvykiai. Šio laiško dėstyje – krūva argumentų, pateikiamų adresatui gana prikišamai, emociškai ir vaizdingai, naudojant daug retorinių priemonių. Toliau pateiksime pagrindines laiško tėvui mintis, tokį laiško konstrukta, kuris matyti ir kituose laiškuose šeimai:

1. mano vyras siuntė pas tave pasiuntinius, nes tavo žmonės niokoja jo žemes, užima miestus, ima į nelaisvę jo pavaldinius, tu nesilaikai sutarčių, o mano vyras laikosi etc., prašau išklaudyti tuos pasiuntinius (laiškuose visiems šeimos nariams);
2. liejasi krikščionių kraujas (nuolat kartojama frazė – laiškuose tėvui, motinai, broliui Vasilijui);
3. visi žmonės mato, kokia bloga mano padėtis, kai atvykau į Lietuvą, viskas pakrypo bloga linkme, visi kaltina mane, kad aš esanti kalta dėl tos nesantaikos tarp mano vyro ir tėvo, kuris nemylėdamas manęs išsiuntė į Lietuvą (laiškuose tėvui, motinai, broliui Vasilijui);
4. kiekvienas tėvas myli savo vaikus, tik mano tėvas (tėvai) manęs vienintelės nemyli (laiške tėvui, motinai, o laiške broliui Vasilijui ta frazė pakoreguota: pagailėk savo sesers, kuri gyvena svetimoje šalyje nemylima tėvų, ir pasirūpink, kad nebūtų užmiršta ir atiduota priešams, kurie džiaugiasi mano nelaimėmis);
5. aš visada buvau ir būsiu iki mirties gera ir paklusni tėvams, niekuo jiems nenusikaltau, jei jie netiki, tegul atsiunčia savo pasiuntinius į Lietuvą ir tuo įsitikina (laiškuose tėvui, motinai, broliui Vasilijui);
6. prašymas išklaudyti ir užtarti prieš tėvą (laiške motinai, broliui Vasilijui, o laiške broliui Jurijui – prieš tėvą ir motiną);
7. prašo tėvo numaldyti pyktį arba kad artimi šeimos nariai tai padėtų padaryti ir kad atnaujintų (prisimintų) meilę savo artimui, t. y. savo žentui, ir kad abu taikiai sugyventų – to nori visas pasaulis (laiškuose tėvui, broliui Vasilijui, motinai);

8. neleiskite džiaugtis mano priešams ir pagonims (laiškuose tėvui, motinai, broliui Vasilijui ši frazė ne sykį pakartojama);
9. visi stebisi dėl šios padėties, dėl karo tarp giminių, ką pasakys mano vyras ir jo giminės, ir visas pasaulis, kaip jie į mane žiūrės, negaliu pakelti akių į savo ir vyro gimines (laiškuose tėvui, motinai, broliui Vasilijui);
10. negaliu išsielvartoti ir per ašaras toliau ir plačiau rašyti, nuolat pabrėžiamas ašarų liejimas, liūdinti širdis (laiškuose tėvui, motinai, broliui Vasilijui);
11. pasiunčiau pas jus savo pasiuntinį Joną Sapiegą, išklauskite jo ir tikėkite juo taip, kaip manimi pačia (laiškuose visiems šeimos nariams);
12. deklaruojama ištikimybė savo šeimai, savo tikėjimui, nuolat šaukiamasi Dievo (laiškuose tėvui, motinai);
13. vyras man leidžia laikytis savo tikėjimo ir elgiasi su manimi gerai (tik laiške tėvui).

Įdomu tai, kad kanoninė ir gana svarbi frazė apie sveikatą, t. y. pasiteiravimas apie adresatų sveikatą ir savos nusakymas⁶¹, yra tik laiškuose motinai ir broliams, o laiške tėvui po įžangos nedelsiant einama prie reikalo. Bet laiške motinai ir broliams šioje vietoje minimas ir tėvas – džiaugčiausi žinodama, kad tėvo, motinos ir brolių (tavo, broli) bei seserų sveikata yra gera (*Каждого часу рада быхъ слышала здравье государя отца нашего, и государыни матери нашей, и твоей милости, брата моего милого / и твое государыни и матери моей, и о братьи и о сестрахъ моихъ*⁶²). Vis dėlto šios sveikatos frazės variacija laiško tekste atsiranda tada, kai Elena sako visada su ašaromis meldusi Dievo, kad suteiktų tėvui daug sveikatos, kad jis būtų laimingas, linksmas, ir dabar to paties meldžianti, kad ji galėtų ramiai ir taikiai gyventi savo šalyje, bet esą dabar visa tai pavirtę į nelaimę.

Dalis tų konstrukto minčių išsakomos ir tos pačios pasiuntinybės Aleksandro „kalboje“ Ivanui III, t. y. Nr. 1, 2, 7, 8, 9, ir Elenos pasiuntinio „kalboje“

⁶¹ Šita dalis (ir gana išplėtotą) pridedama kituose dviejuose 1495 m. Elenos laiškuose tėvams, kurie pasiuntinybių knygoje eina vienas po kito, sveikatos frazės abiejuose laiškuose beveik identiškos (žr. СБРИО, Nr. 38, p. 200): *Пожалуй, государь, не держи насъ безъ вѣсти о своемъ здоровьѣ и о матери нашей о здоровьѣ и о братнѣ и о сестринѣ; а здѣсь, государь, Божією милостью, государь мой князь велики Александръ да и язѣ, дочи твоя, даль Богъ поздорову.*

⁶² СБРИО, Nr. 75/IVб, p. 373 ir Nr. 75/IVв, p. 374.

tėvui: Nr. 1, 2, 3, 4, 7, 8, 10. Taigi šie visi tekstai buvo rengiami vienu metu ir tų pačių rašytojų, konstruojami pagal labai panašų modelį, siekiant tų pačių tikslų. Tik atsižvelgiant į adresatus buvo šiek tiek koreguojami. Kaip minėta, labiausiai išplėtotas ir paveikiausias buvo Elenos laiškas tėvui. Kaip kuriamas tas paveikumas ir įtikinamojo laiško stilius?

Laiško argumentaciją sustiprina ir kelia teksto įtampą daug retorinių klausimų, jų sekų viena po kitos⁶³, nemažai pakartojimų, išvardijimų ir sinoniminių porų⁶⁴. Naudojama nemažai liepiamosios nuosakos veiksmažodžių: susimylėk, paklausyk, žinok, įsiklausyk, teikis baigti tą karą – nuolatinis prašymas⁶⁵. Taigi matyti labai imperatyvi retorika, kažin, ar pati Elena galėjo savo noru taip rašyti savo galingam ir despotiškam tėvui? Vis pabrėžiamas žodžio laikymasis, sutartys, patvirtintos dokumentiškai ir sutvirtintos labai svarbiu veiksmu – kryžiaus bučiavimu. Aleksandras laikąs tų sutarčių, o va Ivanas to nepaisąs. Laiško autorius mini ir Biblijos personažus (Judą, Kainą), kurie su savo istorijomis itin tiko šiame kontekste. Argumentacijai paremti griebiamasi ir istorinių įvykių (minimi Ivaną III išdavę ir perbėgę priešų pusėn didikai), pabrėžiama, kad Ivanas esąs krikščionių, o ne pagonių valdovas, ir turį būti atitinkamai elgiamasi.

Tekste esama ir įprastos laiškų žanrui frazės (sąrašė Nr. 10), kuri paprastai rašoma laiško pabaigoje, siekiant laikytis vienos iš laiško taisyklių – *brevitas* –

⁶³ Žr. *ibid.*, Nr. 75/IVa: *Таково жаловане и любовь твоя государя и отца моего ко мнѣ? (р. 370); Какъ ми очи свои указати свекрови своей? а любо которое сердце доброе имать справедливе ко мнѣ отворити король, его милость, государь и мужъ мой? и которымъ потъшеніемъ имать обослати и навидѣти мене дѣверь мой, король угорскій и чешскій Владиславъ и иные дѣверя мои? а любо зяти и сестры государя моего князь баварскій и князь мышенскій, и князь сошскій, и князь слунскій, и съ своими княгинями?* (р. 370).

⁶⁴ Žr. *ibid.*: *Все то мнѣ обернулось въ горкія слезы, и въ бѣду, и въ соромоту, и въ жалость (р. 370); видятъ вси, что жѣ со мною все лихо къ нимъ вышло, война, рать, засѣданіе и сженіе городомъ и волостемъ, крови христіанское разлитье, жоны вдовами, дѣти сиротами, полонъ, крикъ, плачь, вопль* (р. 370).

⁶⁵ Žr. *ibid.*: **Вспомяни**, что жѣ еси служебница и дѣвка твоя (р. 369); **Помысль и распомятуйся** государю отче и **умилосердись!** (р. 370); **Розпомятуйся**, Бога ради, **помянись** на мене служебницу свою и кровь свою, **оставь** гнѣвъ безвинный и нежитье съ сыном и братомъ своимъ и первую любовь и дружбу свою, которую жѣ еси ему своимъ крѣпкимъ словомъ въ грамотахъ въ докончальныхъ записалъ, то ему и **соблюди**, абы въ томъ нежити и нелюби вашей болши того кровь христіанская не лилась, а поганство бы не смѣялось (р. 370).

arba tiesiog norint efektingai užbaigti laišką, teigiant, jog per gausias ašaras adresantas negališ toliau ir plačiau rašyti ir priverstas užbaigti. O šįsyk ji parašyta maždaug laiško viduryje, matyt, norima emociškai paveikti adresatą: *Писала быхъ до тебя государя и отца моего о томъ шире, ино зъ великое бѣды своее и жалости сердечное и ума къ тому не могу придумати, толко зъ горкими и великими своими слезами и со плачемъ тобѣ государю и отцу моему низко челомъ бию*⁶⁶. Pakartojamas esminis laiško prašymas, su ašaromis žemai lenkiantis ir prašant nepaniekinti jos pagarbos tėvui, nesuteikti priešams džiaugsmo. Ši vieta yra ir tam tikra emociinė, ir argumentacinė teksto kulminacija, sutvirtinama itin emocingu ir desperatišku konstatavimu, kuris parašomas keliomis eilutėmis aukščiau: *Лучше ми было подѣ ногами твоими, государя моего, въ твоей земли умерети, нежели тую славу о себѣ чюти*⁶⁷. Dar didesnę teksto įtampą kelia ir įsakmų toną sutvirtina toliau laiške atsirandanti sąlyga, tam tikra retorinė įtikinimo priemonė: jeigu tu, valdove ir tėve, manęs nepagailėsi ir neišklausysi, jeigu nesusitaikysi ir nesusidraugausi su mano vyru, jeigu neišspręsi tų reikalų į gerą pusę vardan visos krikščionijos, tada jau aš pati suprasiu, kad tavo rūstybė ir nemeilė yra ne mano vyro atžvilgiu, bet mano, ir kad tu nenori, jog būčiau mylima ir gerbiama savo vyro, jo brolių, mano anytos ir LDK bei Lenkijos pavaldinių⁶⁸. Pabaigoje parašoma data ir vieta – iš Vilniaus, sausio 2 d., paskui – kas rašė.

Kurie dalykai laiške (laiškuose) galėtų liudyti tai, jog prie jo parengimo nemaža dalimi prisidėjo (diktavo) ir pati Elena? Gausios emocijos ir atitinkama jų raiška? Dažni kreipiniai į tėvą ir nusižeminimo bei pagarbos kupinos frazės, savęs įvardijimas mažiausiaja tarnaitė ir pabrėžimas artimų giminystės ryšių? Stengiamasi rašyti „moterišku“, verksmingai retorišku stiliumi, tikrai primenančiu raudas, kelis kartus pakartojant gausių ašarų ir gilios širdgėlos motyvą? Kai kurios frazės galbūt iš tiesų galėtų išryškinti tą pasislėpusį tikrąjį Elenos „balsą“ ir jos pačios diktatą: tikiu ir tikėsiu savo šeima ir būsiu jai ištikima iki mirties, visada klausiau savo tėvų įsakymų ir dėl nieko niekada neprieštaravau ir tai darysiu iki mirties; neatsisakysiu savo religijos ir tvirtai jos laikysiuosi visada; nepalikite manęs svetimoje šalyje be savo meilės, jau geriau numirsiu

⁶⁶ Žr. *ibid.*, p. 370.

⁶⁷ *Ibid.*: „Jau geriau numirčiau po tavo, mano valdovo, kojomis, tavo žemėje, nei patirčiau tokią nešlovę apie save.“

⁶⁸ Žr. *ibid.*, p. 371.

savo žemėje po tavo, tėve, kojomis nei būsiu taip šmeižiama ir niekinama, kaltinama dėl liejamo krikščionių kraujo. Laiškuose esama tokių intarpų, kurie pagyvina tekstą ir tarsi priartina prie adresato, lyg autorė būtų šalia jo: pati suprantu, kad...; mama, pati pagalvok, susimylėk; pasigailėk manęs, savo sesers, ir pasistenk, kad nebūčiau užmiršta svetimoje šalyje; esama labai emocingų, šiltų ir „artimų“ kreipinių į šeimos narius. Nikolajus Jelaginas teigia, kad tekste yra pavartoti keli lietuviškiems artimi žodžiai, bet konkrečiau jų nenurodo, todėl esą galima įtarti, kad laišką padėjo parašyti Aleksandras arba Sapiega, bet patį laišką esą rašiusi pati Elena⁶⁹. Dar vienas argumentas šiai nuomonei paremti esą toks: ji rašo tėvui, kad jis ne tik nedavęs jai kraičio, bet dar ir nenorįs taikiai sugyventi, kad kartu su ja blogis atkeliavęs į Lietuvą, kad gėda pažiūrėti giminaičiams į akis ir kad visi ją laiką kraujo praliejimo kaltininke. Jelagino nuomone, tokių žodžių jos vardu nebūtų drįsę rašyti nei sekretoriai, nei Aleksandras, nei jos dvariškiai ir nebūtų taip pernelyg hiperbolizavę jos blogos padėties, nes esą ją gerbė ir niekas apie ją Lietuvoje blogai negalvojo⁷⁰.

Taigi po visos analizės galima teigti, jog šis Elenos laiškas – tai yra bendras darbas: Aleksandro, didikų, kanceliarijos darbuotojų ir pačios valdovės. O kurių įnašas didesnis, galima tik svarstyti – kiek kunigaikštienė galėjo koreguoti kanceliarijos parengtą juodrašį, ar galėjo bent kiek jį keisti, pildyti, ar perskai-tė galutinį variantą. Vis dėlto panašu į tai, jog daugiau autorystės teisių galima būtų priskirti ne pačiai kunigaikštieni. Gal šis laiškas ir turi tam tikrų literatūrinų bruožų, bet literatūra mes jo vadinti tikrai negalime. Jame dominuoja diplomatinė retorika, gudrus teksto ir argumentų išdėstymas, tarsi apgalvotas ėjimas šachmatais. Ar ji pati galėjo tiek stengtis dėl politikos ir pateikti tiek argumentų? Sunku atsakyti į šį klausimą. Tik žinome, kad Elena buvo aktyvi, išsilavinusi, jai teko norom nenorom įsijungti į šį politinį žaidimą.

Ivano III atsakymas, rašytas 1503 m. kovą, buvo rūstus, gana paniekiantis – savo laiške, dukra, rašei ne tai, ką reikia, ir tai, kas tau nedera: *и ты, дочка, въ своей грамотъ иное и не по дѣлу къ нам писала, тебѣ было и непригоже о томъ къ нам писати*⁷¹. Genadijus Karpovas teigia, kad šis

⁶⁹ ЖМНП, p. 69.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ СБРИО, Nr. 75/ XIIIб, p. 411. Plg. Ivano III „kalbą“ Jonui Sapiegai, joje perduodama nuomonė dukrai apie jos laišką: *ibid.*, Nr. 75/ XIIIr, p. 409–410.

laiškas parengtas pagal valdovo sakytą „kalbą“ Aleksandro pasiuntiniams⁷². Pasiuntinių knygoje po tos Ivano III „kalbos“ yra išnaša, kurioje pažymima, kad tas laiškas Elenai buvo užrašytas „kitoje puslapio pusėje“ (*на другої стороницѣ*, p. 410), t. y. ant to paties lapo kaip ir „kalba“, skirta pasiuntiniams. Laiške tėvas sako, jog Elena melavusi dėl to, kad jos neverčia niekas pereiti į kitą tikėjimą, o jis žinąs ką kita. Tada primygtinai liepia tvirtai laikytis savojo tikėjimo, neiti į katalikų bažnyčias, neklausyti net popiežiaus ir nedaryti šeimai bei giminei gėdos⁷³. Tai liepąs daryti net ir tuo atveju, jei reikėtų pralieti kraują. Liepia, kad dukra nusilenktų vyrui ir išprašytų iš jo, jog būtų pastatyta jai cerkvė, kad jos dvare būtų graikiško tikėjimo svita. O jei savo ar ne savo valia dukra pereisianti į kitą tikėjimą, tai ir Dievas ją nubausiąs, ir tėvai jos atsisakysią, o su žentu garantuotai kilsiąs karas. Taigi atrodo, kad nekreipiamas dėmesys į dukters prašymus, argumentus, verksmingą retoriką ir maldavimus. Ivanas III laikėsi savo požiūrio, siekė savų tikslų ir dukters laišką, ko gero, vertino kaip diplomatinę priešingos pusės įtikinimo, propagandos priemonę, kuri šiuo atveju nepasiekė savo tikslo.

2. 7. Lotyniškas Elenos laiškas (1502 m.)

Kitas klausimas – kas galėjo parengti vienintelį išlikusį lotynišką Elenos laišką-atsakymą Aleksandro broliui Frydrichui ir Lenkijos vyskupams⁷⁴? Ar jis tikrai rašytas lotyniškai⁷⁵? Kodėl lotyniškai? Ar jis labai skiriasi nuo rusiškos

⁷² Геннадий Карпов, История борьбы..., p. 104.

⁷³ СБРИО, Nr. 75/ XIIIб, p. 411: *А ты бы, дочка, памятовала Бога да и наше родство и нашу наказъ, а держала бы еси свой греческой законъ во всемъ крѣпко, а къ римському бы еси закону не приступала никоторыми дѣлы, ни церкви бы еси римской, ни папѣ, послушна ни въ чемъ не была, ни къ церквѣ бы еси къ римской не ходила, душею бы еси никому не норовила, мнѣ бы еси тѣмъ, и себѣ, и всему нашему роду, нечти не чинила.*

⁷⁴ *Akta Aleksandra*, Nr. 111, p. 155–156.

⁷⁵ Gera Elenos biografijos žinovė Jelena Turajeva-Cereteli savo knygoje (p. 232) teigia, kad „lotyniškasis“ Elenos laiškas rašytas lenkiškai, ir tuo grindžia savo nuomonę, jog valdovė mokėjusi lenkiškai ir savarankiškai nuo vyro (kurio visa korespondencija esą buvusi lotyniška) susirašinėjusi būtent ta kalba, kadangi nemokėjo lotyniškai. Autorė nurodo tokį šio laiško šaltinį: *M.S. Bibl. Rad. Nesvis. 1502 d. 28 7-bris* (t. y. rugsėjo 28 d.). Atrodė, kad bus sunkoka nustatyti, koku tiksliai Radvilų bibliotekos Nesvyžiuje šaltiniu ji naudojosi, jo pavadinimas rašytas lenkiškai: *List Heleny królowej do Fryderyka kardynała i biskupow polskich, z Minska pisany*. Bet skyriaus pabaigoje autorė nurodo, kad kai kuriuos duomenis

epistolikos? Kokios aplinkybės inicijavo šio laiško atsiradimą? Į šiuos klausimus galimi tokie atsakymai. Visų pirma, kaip jau minėjome, tai yra atsakymas į lotyniškai rašytą aukštų Lenkijos Bažnyčios atstovų laišką⁷⁶. Jie ragina Eleną imtis iniciatyvos sutaikyti jos tėvą ir vyrą, nes neturįs lietus krikščionių valdovų kraujas. Kreipinys į adresatę tradicinis, šiek tiek labiau išplėtotas: *Illustrissima princeps et domina affinis nostra charissima et domina gratiosa*. Supratingu tonu nusakoma sunki adresatės padėtis: jau keletą metų vykstantys nesutarimai tarp jai brangių žmonių – vyro ir tėvo – esą turi kelti didelį skausmą (*constituta est V[estra] I[llustrissima] Dominatio in duplici difficultate et animi moerore propter bellum*). Taip sumaniai panaudojamas būtinas prašymo laiško elementas – *captatio benevolentiae*. Adresantų teigiama, kad čia reiškama ne vien jų nuomonė, bet rašoma dėl beveik visų krikščionių valdovų skundo (*haec enim dicimus non tam ex nostra sententia, quam ex omnium fere christianorum principum querela*). Dėl tų įvykių stebisi ir piktinasi visi žmonės, visi krikščionių valdovai ir ypač Roma. Esą reikia sutarimo ir taikos, o ne tikinčiųjų kraujo praliejimo dėl kitatikių puolimo. Tai prašymo ir raginimo laiškas – *hortamur et rogamus*. Elena raginama visa tai apgalvoti ir rasti būdą, kad įsivyratų taika tarp jai artimų žmonių – vyro ir tėvo (*velit haec diligenter secum cogitare, ea prudentia qua decet tantam principem*). Prašoma atsisakyti stačiatikybės. Tada esą visi labai džiaugsis ir ji būsianti visos krikščionių bendruomenės garbina. Pabaigoje priklausantis atsisveikinimas (ši kartą labai trumpas) ir data-vimas: *Valeat feliciter V[estra] I[llustrissima] D[ominatio]*. *Datum in Louicz*.

Aukšti Bažnyčios pareigūnai kita kalba ir negalėjo rašyti, net ir valdovei, tuo labiau tokiai valdovei-kitatikei, kuri krikščioniškame pasaulyje sukėlė daug kalbų ir svarstymų. Kataliko Aleksandro ir stačiatikės Elenos vedybos stebino amžininkus visoje Europoje. Dėl jos, „schizmatikės“ ir „gyvenančios klaidoje“ (*relicta pessima Ruthenorum secta; Ruthenorum errores sequatur; nobilis Helena eius coniux, prava et detestanda Ruthenorum secta obmissa*), „neteisingo“

ji ėmusi iš šios knygos: Lukasz Gołębiowski, *Dzieje Polski za panowania Kazmirza, Jana Olbrachta i Alexandra*, t. 3, Warszawa: W księgarni Ign. Klukowskiego, 1848. Pastarojoje knygoje p. 483 iš tiesų yra minėtas Elenos laiškas, pateiktas lenkų kalba, teisingiau būtų sakyti, tai yra sutrumpintas vertimas tikrojo ir tikrai lotyniškai rašyto laiško. Tą lenkišką trumpinį autorė ir įdeda į savo knygą, dar teigdama, kad Frydricho ir vyskupų laiško Elenai jai nepavyko rasti, ir pateikia tik lotyniškai lenkišką jo pavadinimą: *Fredericus Cardinalis caeterique Episcopi Regni Poloniae, Elenae Reginae, Conjugi Regis Alexandri O pośrednictwo*.

⁷⁶ Akta Aleksandra, Nr. 104, p. 143–144.

tikėjimo ir nenoro jį keisti buvo inicijuotas ne vienas popiežių Aleksandro VI ir Julijaus II laiškas⁷⁷, raginant Ldk Aleksandrą atsisakyti tokios žmonos arba būtinai bandyti ją atvesti į doros kelią, o vyskupams tuo nuolat rūpintis. Taigi popiežių laišakai ir įtempta politinė padėtis ir bus paskatinusi parašyti šį laišką.

Epistolinis etiketas reikalavo atsižvelgti į adresatą, jo rangą, jo vartojamą kalbą ir suformuluoti visa tai atitinkantį laišką, taigi Elena kitaip kaip lotyniškai, ko gero, ir negalėjo atsakyti savo vyro broliui ir Lenkijos vyskupams. Jau minėjome, kad lotyniškai ji greičiausiai nemokėjo. Galima spėti, jog Elena negalėjo išmanyti (pagal statusą ir neprivalėjo) lotyniškosios epistolikos kanonų apskritai ar bent jau taip gerai, kaip valdovo raštinėje dirbę sekretoriai, raštininkai⁷⁸. Kaip minėjome, rusėniškąją Elenos korespondenciją tvarkė ir rengė Jonas Sapiega, greičiausiai mokėjęs ir lotynų kalbą. Lotyniškajam Aleksandro kanceliarijos skyriui vadovavo puikus lotynų kalbos ir laiškų stilstikos (jau ir humanistinės) žinovas Erazmas Ciołekas⁷⁹, kuris buvo siunčiamas į pasiuntinybes pas popiežių, teoriškai jis taip pat galėjo pagelbėti šiuo atveju. Siaurinant galėjusio parengti lotynišką laišką asmens paiešką, verta atkreipti dėmesį į garsaus LDK kanceliarijos tyrinėtojo Krzysztofo Pietkiewicziaus tyrimų išvadas, kuriose jis teigia, kad tik 10% Aleksandro laikų raštinės produkcijos sudarė dokumentai, parašyti lotynų kalba, o didžiąją dalį sudarė rusėniškai parengti tekstai. Lotyniškasis kanceliarijos skyrius, palyginti su rusėniškuoju, buvo gana kuklus ir daugiausia susijęs su Vilniaus kapitula. Paprastai prie valdovo kartu dirbdavo 5 lotyniškieji ir 6 rusėniškieji raštininkai. Jo teigimu, „[l]otyniški dokumentai iš esmės buvo skirti Bažnyčiai ir katalikų dvasininkijai, didesniems miestams, kurie gaudavo vokiečių (Magdeburgo miesto) teisių privilegijas, užsieniečiams ir tik retais atvejais lotyniškas puošnias privilegijas įgydavo įtakingiausi Lietuvos ponai“⁸⁰. Esą jau Ldk Kazimiero laikais

⁷⁷ Augustin Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia* (toliau – *Vetera monumenta*), Romae: Typis Vaticanis, 1861, t. 2, Nr. CCCX, p. 288; Nr. CCCXI, p. 289–290; CCCXII, p. 290; Nr. CCCLI, p. 319–320.

⁷⁸ Apie Aleksandro laikų raštininkų ir pasiuntinių kvalifikaciją ir darbą, diplomatinis santykis su Rusios valdovais ir pasiuntiniais plačiau žr. Egidijus Banionis, *op. cit.*, p. 114–139, 263–334.

⁷⁹ Krzysztof Pietkiewicz, „Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)“, p. 88; Idem, „Uwagi o dokumencie łańskim w praktyce kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka“, p. 131.

⁸⁰ *Ibid.*, p. 134.

(po 1440 m.) lotyniškojo dokumento formuliaras tapo pavyzdžiu ir rusėniškų dokumentų formuliarui, kuris Aleksandro valdymo metu Lietuvos kanceliarijoje dar buvo nuolat naudojamas. Ir dar viena esminga šio mokslininko išvada yra ta, kad atvykusių iš Lenkijos į LDK valdovo kanceliariją po 1501 m. raštininkų ir pradėjusių ten dirbti (tokių kaip Erazmas Ciołekas, Adomas Jokūbaitis (Katriškis), Mikalojus Žukovietis) atsinešti nauji lotyniško formuliaro pavyzdžiai iš esmės nepaveikė rusėniškojo skyriaus darbo⁸¹.

Lotyniško Elenos laiško struktūra – tradicinė: intituacija / inskripcija ([kas] *Elena regina Poloniae* [kam] *Friderico cardinali ceterisque episcopis regi Poloniae*). Kreipinys, atitinkantis adresatų rangą: *Illustrissime princeps et reverendissimi domini tanquam patres honorandi*. Tradicinė frazė, nusakanti gauto laiško esmę: gavau jūsų pagarbų laišką, kuriame jūs ir kiti krikščionių valdovai išreiškiate nusistebėjimą dėl karo, kuris dabar vyksta tarp mano vyro ir tėvo (*accepi tam pridem scripta cum eo quo decuit affectu per quae significare dignatae sunt suam et aliorum christianorum principum admirationem, quam ex bello praesenti, quod inter R[everendissimam] M[aiesta]tem dominum nostrum gratiosissimum et patrem meum geritur*⁸²). Toliau tekstas konstruojamas išdėstant tokius argumentus:

1. adresantė pareiškia savą poziciją: man taip pat niekada nepatiko šis karas, kaip ir jums, ir krikščionių valdovams, jis teikia daug skausmo;
2. deklaruoja visišką ištikimybę savo vyrui ir teigia, kad be vyro leidimo nedarysianti jokių žingsnių (*integerrimam fidelitatem ad ser[enissim]um maritum meum, dominum nostrum grat[iosissim]um habeo et habui semper, prout divinae Maiestati melius cognitum est*), nes nesanti tiek įžūli (*tam audax*), tuo labiau kad yra įtarinėjama kai kurių žmonių, tai adresatai patys turį gerai suvokti (*prudencia sua hoc secum considerare possunt*);
3. ji puikiai žinanti, kad didis nusikaltimas yra kariauti tarp taip artimai susijusių žmonių tiek pagonių, tiek krikščionių pasaulyje;
4. teisinasi, kad ji nuo pirmų karo veiksmų stengėsi siekti taikos ir sutarimo tarp abiejų kariaujančių pusių vardan visos krikščionių bendruomenės gerovės;
5. dabar, kaip ir visada, ji esanti pasiruošusi paklausti šio paraginimo ir stengtis įgyti adresatų palankumą ir malonę.

⁸¹ *Ibid.*

⁸² *Akta Aleksandra*, Nr. 111, p. 155–156.

Laiško pabaigoje, kaip ir dera, pagerbiant adresatus parašomas palinkėjimas ir *valedictio*: *Quibus me commendo et easdem feliciter et bene valere desidero*. Ir data, būdinga Viduramžių laiškų datavimui: *Datum in Minsko, feria quarta ipso die sancti Venceslai anno a Natali Domini MDII, regni nostri primo*.

Šis Elenos laiškas yra ankstyvesnis (1502 m. rugsėjo 28 d.) nei rašytieji šeimai (1503 m.). Kai kurie teiginiai (Nr. 1, 3, 4) ir pati pagrindinė mintis – tarpininkauti tarp kariaujančių pusių – leidžia hipotetiškai manyti, kad šis laiškas galėjo būti minėtos Aleksandro pasiuntinybės ir Elenos laiškų šeimai paskata ir pagrindas⁸³. Ko gero, tai buvo bendradarbiavimo su didikais, dvasininkais ir kanceliarijos darbuotojais užuomazga, vėliau virtusi pasiuntinybės tekstais („kalbomis“, laiškais), siekiant sudaryti taikos sutartį su Ivanu III⁸⁴. Tos kelios esminės frazės, atsikartojančios ir Elenos lotyniškame bei rusiškuose laiškuose, ir Aleksandro⁸⁵, ir Frydricho tekstuose, rodo tam tikrą „idėjinę“ šių epistolinių tekstų bendrystę, taip pat ryšius tekstiniu-retoriniu lygmeniu: nusikaltimas yra kariauti taip artimai susijusiems giminaičiams ir dar krikščionims; visas krikščioniškas pasaulis dėl to stebisi; neturi lietus krikščionių kraujas, kad nesidžiaugtų pagonys; reikia siekti taikos, tai būtų naudinga visai krikščionių bendruomenei. Skirtumas tik toks, kad Elena rusiškuose laiškuose teigia esanti visiškai ištikima tėvui ir savo šeimai, o lotyniškame laiške deklaruoja visišką paklusimą savo vyrui (*Non videbatur tamen conveniens immo inconvenientissimum, ut sine mandato et speciali consensu suae M[aiesta]-tis aliquid in hoc proposito attentare debuissem*).

⁸³ Plg. Яков Лурье, „Елена Ивановна, королева Польская и великая княгиня Литовская, как писатель-публицист“, p. 115, 118, 120. Jakovas Lurje, kalbėdamas apie lotynišką valdovės laišką, de ja, remiasi Turajevos-Cereteli būtent „lenkiškų“ šaltinių duomenimis (žr. šio straipsnio išn. 73) ir yra įsitikinęs, kad Elenos susirašinėjimas su Frydrichu buvusi tiesioginė paskata parengti jos laišką tėvui ir šeimai, žr. *ibid.*, p. 114, taip pat išn. 12.

⁸⁴ Čia dar galima paminėti kitos 1503 m. sausio mėn. pasiuntinybės pas Ivaną III tekstus. Toje pasiuntinybėje buvo sakomos „kalbos“ ir įteikti Ivanui III laiškai bei įgaliojamieji raštai nuo Aleksandro brolio, Vengrijos ir Čekijos karaliaus Vladislovo, nuo popiežiaus Aleksandro VI ir jo atstovo kardinolo Regnaus. Tų tekstų pagrindinė mintis – kvietimas Ivanui III prisidėti prie sąjungos prieš turkų puolimą ir prašymas susitaikyti su Aleksandru, atlyginti jau padarytus nuostolius ir prašymas nedaryti jam naujų skriaudų. Nuskamba panašios kaip ir Elenos laiškuose frazės: neturi lietus krikščionių kraujas, neturi tarpusavyje kariauti krikščionių valdovai, reikia vienytis prieš pagonis (turkus), žr. СБРИО, Nr. 73, p. 341–350. Plg. Яков Лурье, „Елена Ивановна, королева Польская и великая княгиня Литовская, как писатель-публицист“, p. 114.

⁸⁵ Plg. СБРИО, Nr. 75/ II, p. 366–367.

Remiantis rusiškais ir lotyniškuoju Elenos laiškais, verta atkreipti dėmesį į dar kelias LDK lotyniškosios ir rusiškos korespondencijos ypatybes ir jų sąsajas. Laiškų žanro universalumas, jo saitai su žmogaus kasdieniu gyvenimu, su bendrai priimtu mūsų aptariamo meto bendravimo etiketu, komunikacijos normomis lėmė tai, kad ir rusiškoje, ir lotyniškoje epistolikos tradicijoje galime rasti labai panašių frazių ir formulių, ypač susijusių su sveikata ar emocijomis, su laiško žanro ypatybe atstoti gyvą žmonių pasilabinimą. *Salutatio* būtina, ko gero, bet kurios tradicijos epistolikoje, kaip ir teiravimasis apie sveikatą ar nusakymas savos sveikatos būsenos – tai rodo gyvenimo kokybę, o kartu ir koresponduojančių rūpestį vienas kitu arba kaip tik pašnekovo, galbūt būsimo sąjungininko ar esamo priešo „patikimumo“ ar „silpnumo“ indikacija⁸⁶. Panašios ir laiško pradžios formulės, nusakančios prieš tai gauto laiško turinį ir tiesiog būtinos atsižvelgiant į to meto laišku siuntimo, gabenimo ypatybes (tai matyti jau Vytauto laikų korespondencijoje). Abiejų tradicijų laišakai turi savo aiškią kanoninę struktūrą, argumentų dėstymo seką, o raiška ir stilius vis dėlto labai priklausė nuo adresanto asmenybės, padėties, nuo jo adresatų bei laiško tikslo ir nuo raštininko.

Kalbėti apie asmeninį Elenos laišku stilių vargu ar įmanoma, žinant jų rengimo ypatumus, net jei palyginsime raštiškus laiškus su žodžiu per pasiuntinį jos perduodama informacija Ivanui III ir pasiuntiniams⁸⁷. Visų pirma šitų žodinių Elenos atsakymų temos ir tikslai buvo kiti nei minėtų laišku: 1497 m. lapkričio mėn. tekste⁸⁸ kalbama apie jai priskirtą, bet nepatikusį ir išsiųstą popą Fomą, tikinama, kad nepamirštanti tėvo priesakų, kad vyras ją gerbiąs. Taip pat sako, jog atsiunčiamus slaptus Ivano III laiškus privalanti parodyti ir vyrui, kuris, be to, neprieštaraujās dėl to, kad tėvas jai atsiuntęs savus virėjus. Tekstas išdėstytas aiškiai, glaustai, gana kapotais aiškinamojo pobūdžio sakiniais be gausių retorinių priemonių, su derama pagarba adresatui. Mintys jungiamos tam laikui būdingu jungtuku „a“. Panašaus stiliaus yra ir kiti du Elenos atsakymai tėvui, perduodami per pasiuntinį Mikitą Semionovą

⁸⁶ Plg. Egidijus Banionis, *op. cit.*, p. 119: autorius, kalbėdamas apie diplomatinę ceremoniją, teigia, kad klausimas pasiuntiniui apie jį atsiuntusio valdovo sveikatą reišė pastarojo „pašlovinimą“.

⁸⁷ Plg. Яков Лурье, „Елена Ивановна, королева Польская и великая княгиня Литовская, как писатель-публицист“, p. 118.

⁸⁸ СБРИО, № 49/ III, p. 241–242.

(1503 m. lapkričio–vasario pasiuntinybės)⁸⁹. Juose dėkojama už tėvo atsiųstas dovanas, sakoma, jog siunčiamas jos sidabrakalys tėvui, o šio prašoma atsiųsti kitos rūšies kailių, nes raštininkas esą suklydęs rašydamas jos nurodymą. O per kitą pasiuntinį Gubą valdovė perdavusi tokią informaciją tėvui, kuris prašęs paieškoti sūnui Vasilijui nuotakos vakarietišku valdovų dvaruose: taikliai apibūdinamos potencialios nuotakos – didikų ir karalių dukros. Bet kartu paaiškinama, kad daugiau ji neieškosianti nuotakų broliui, kadangi tėvas nesugyvenęs su jos vyru, be to, be popiežiaus leidimo niekas neleis savo dukrų už išpažįstančio kitą tikėjimą. Priduria, kad ir jos anyta nuolat priekaištaujanti dėl to, kad ji išpažįstanti „graikišką“ tikėjimą.

IŠVADOS

Palyginę su pirmoje straipsnių ciklo dalyje analizuotų valdovių korespondencija negalime kalbėti apie žymius moterų valdovių korespondavimo pokyčius – tiek vertindami laiškų kiekį, tiek dažnumą. Žinoma, jų būta, bet išlikę nelabai gausūs šaltiniai liudija tik kelis šių pokyčių aspektus: pagausėja rusiškai rašomų moterų laiškų (Elenos atvejis); moterų korespondencija atliko ir preliminarinių diplomatinių derybų, ir komunikavimo su savo šeima vaidmenį. Elenos korespondencija buvo naudojama kaip politiniu įrankiu siekiant valstybinių interesų. Epistolinis valdovės aktyvumas ir laiškų lygis bei raiška priklausė nuo jos asmenybės, veiklos diapazono, santykių su savo vyru ir šeima, politinių aplinkybių, be abejonės, ir nuo jos raštininkų bei sekretorių kvalifikacijos. Valdovės korespondavimo mastą ir pobūdį, jos socialinį vaidmenį ir vertinimą gali paliudyti ir jos korespondentų laiškai. Pastarieji tekstai kartais gali būti vieninteliai liudininkai, jog valdovė apskritai vedė korespondenciją (Elzbietos Habsburgaitės atvejis).

Šio laikotarpio moterų valdovių adresatų ratas, apie kurį išliko duomenų, apsiriboja šeimos nariais ir gana artima aplinka. Tai lemia ir laiškų temas bei tikslus – šeimos, valdymo reikalai ir diplomatinio pobūdžio korespondencija. Kultūrinė, konfesinė priklausomybė ir adresatai veikė laiško kalbos pasirinkimą: Elena koresponduoja rusiškai, o Elzbieta – greičiausiai lotyniškai.

⁸⁹ *Ibid.*, Nr. 77/XV, p. 452 ir XVI, p. 452–453.

Atlikus tyrimą buvo patikslintas išlikusių Elenos laiškų skaičius ir data. Iš viso esama išlikusių 6 rusiškų šios valdovės vardu rašytų laiškų: 4 rašyti 1503 m. sausio 2 d. (tėvui, motinai ir dviem broliams), 2 – 1495 m. liepos 17 d. (tėvui ir motinai) ir vienas lotyniškas laiškas, rašytas 1502 m. rugsėjo 28 d. kardinolui Frydrichui ir Lenkijos vyskupams. Hipotetiškai galima teigti, jog lotyniškas valdovės laiškas tekstiniu ir idėjiniu lygiu yra susijęs su rusiškais laiškais, rašytais šeimai 1503 m., taip pat su Aleksandro pasiuntinybės 1503 m. pavasarį pas Ivaną III tekstais. Rusų pasiuntinybių knygoje minimas dar vienas 1506 m. Elenos laiškas broliui Vasilijui, bet atpasakojamas tik jo turinys, paties teksto nėra.

Iš viso yra išlikę 4 jos korespondentų (tėvų) laiškų tekstai – 2 Ivano III (vienas rašytas dukrai 1495 m. gegužės 27 d., kitas – 1503 m. kovo mėn.) ir 2 Sofijos laiškai: vienas rašytas 1497 m., o kitas siųstas 1499 m. birželio 13 d. Kiti du laiškai rusų pasiuntinybių knygose yra tik atpasakoti (brolio Vasilijaus atsakymas, rašytas 1506 m.) arba minimi (chano Mengli Girėjaus laiškas Elenai minimas Ivano III pasiuntinybėje Elenai 1498 m. kovo mėn.). Taip pat esama žinių, jog Elenai rašė Žygimantas Senasis.

Elenos laiškai rašyti „kolaboratyviu“ principu: jie yra bendras pačios valdovės, jos kanceliarijos ir jos aplinkos žmonių darbas. Beveik visus juos galima būtų bent jau su išlyga priskirti diplomatinių laiškų rūšiai, kurių turinyje esama ir asmeninio pobūdžio temų. Valdovės laiškai, išlikę pasiuntinių knygose, yra itin susiję su adresantės „sakomomis kalbomis“ pasiuntinių lūpomis numatytiems adresatams ir įgaliojamaisiais raštais / laiškais, parengtais jos vardu, taip pat jos vyro Aleksandro pasiuntinybių tekstais. Tai rodo pasikartojančios beveik identiškos frazės, ta pati leksika, panaši schema ir struktūra, kreipiniai ir epiteitai, tekstų pritaikymas adresato rangui valdymo hierarchijoje ir šeimos viduje.

Nors iš vieno išlikusio mūsų tirta Elenos lotyniško laiško sunku spręsti ir daryti rimtas išvadas, bet pasitelkiant europinės lotyniškosios epistolikos ir kitų LDK valdov(i)ų laiškų kontekstą galima būtų atsargiai nurodyti, jog esama nemažų sąsajų ir panašumų tarp lotyniškosios ir rusiškos epistolikos. Epistolinės salitucijos, mandagumo formulės, kreipinių sandara, laiško pradžios frazės, egzistavusios to meto Europos lotyniškoje ir slaviškoje erdvėje, esminiai laiško struktūros elementai yra labai panašūs ir standartizuoti. O laiško raiška ir stilius vienaip ar kitaip priklauso nuo rašančiojo asmenybės, laiško tikslų ir konteksto.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- Acta Aleksandra króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego (1501–1506)* [AA], (*Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 19), wyd. Fryderyk Papée, Kraków [i in.]: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1927.
- Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, ejus nominis Primi, regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masovie domini* [AT], t. 3, 1853, Poznań: Fundacja Działyńskich przez Bibliotekę Kornicką.
- Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, ejus nominis Primi, regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masovie domini* [AT], t. 16 / 2, 1961, Wratislaviae: Sumptibus Instituti Nationalis Ossoliniani.
- BANIONIS EGIDIJUS, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius: Diemedžio leidykla, 1998.
- BESALA JERZY, *Zygmunt Stary i Bona Sforca*, Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2012.
- BIJKERK ANNEMARIE, „Yours sincerely and yours affectionately. On the origin and development of two positive politeness markers“, in: *Letter Writing*, eds. Terttu Nevalainen and Sanna-Kaisa Tanskanen, t. 1, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004, p. 115–130.
- BYČKOVA MARGARITA, „Didžioji kunigaikštė Elena Maskvoje ir Vilniuje“, in: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha: mokslinių straipsnių rinkinys*, sud. Daiva Steponavičienė, Vilnius: Vilniaus pilių rezervato direkcija, 2007, p. 93–98.
- BOSSIS MIREILLE, „Methodological Journeys through Correspondences“, *Yale French Studies*, 1986, Nr. 71: *Men / Women of Letters*, Yale University Press, p. 63–75.
- CYNARSKI STANISŁAW, *Žygimantas Augustas*, iš lenkų kalbos vertė Viktorija Skliutaitė, Vilnius: Versus aureus, 2007.
- CONSTABLE GILES, „Dictators and Diplomats in the eleventh and twelfth Centuries: Medieval Epistolography and the Birth of modern Bureaucracy“, in: *Dumbarton Oaks Papers*, t. 46: *Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan*, 1992, Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, p. 37–46.
- COUCHMAN JANE, CRABB ANNA, „Form and Persuasion in Women’s Letters, 1400–1700“, in: *Women’s Letters across Europe, 1400–1700: Form and Persuasion*, eds. Jane Couchman and Ann M. Crabb, Aldershot and Burlington, VT: Ashgate Publishing, 2004, p. 3–18.
- DAYBELL JAMES, „Introduction“, in: *Early Modern Women’s Letter Writing, 1450–1700*, ed. by James Daybell, Palgrave Publishers Ltd, 2001, p. 1–15.
- DAYBELL JAMES, „Letters“, in: *The Cambridge companion to early modern woman’s writing*, ed. by Laura Longer Knoppers, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 181–193.
- DAYBELL JAMES, *Women Letter-Writers in Tudor England*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- DUCZMAL MAŁGORZATA, *Jogailaičiai*, iš lenkų kalbos vertė Birutė Mikalonienė ir Vyturys Jarutis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012.

- GARBACIK JÓZEF, „Helena“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1960, p. 359–362.
- GOŁĘBIEWSKI LUKASZ, *Dzieje Polski za panowania Kazimierza, Jana Olbrachta i Alexandra*, t. 3, Warszawa: W księgarni Ign. Klukowskiego, 1848.
- HALECKI OSKAR, „Anna (A. – Zofja?) Iwanówna“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1935, p. 124.
- HALECKI OSKAR, *Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1915.
- IOPPOLO GRACE, „Your Majesties most humble fayth fullest and most affectionate seruant: The Earl of Essex constructs himself and his Queen in the Hulton Letters“, in: *Elizabeth I and the Culture of Writing*, ed. by Peter Beal and Grace Ioppolo, The British Library, 2007, p. 43–70.
- KANANOVIĆ VLADIMIR, „Grand duchess Elena Ivanovna and duke Michael Gliński: aspects of rulership at the Jagiellonian court“, in: *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku*, Poznań, 2001, p. 160–164.
- KERŠIENĖ DOVILĖ, „*Illustrissima princeps, serenissima regina et domina clementissima*: LDK valdovių, didikų epistolika (XIV a. pab. – XV a. pirmoji pusė)“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2014, kn. 38, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 149–190.
- KERŠIENĖ DOVILĖ, „XIV–XVI a. LDK valdovo laiškas: tradicija ir modernėjimo procesai“, *Senoji Lietuvos literatūra*, 2012, kn. 33, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 15–52.
- KORCZAK LIDIA, „Listy wielkich książąt litewskich do wielkich mistrzów jako źródło do stosunków Litwy z zakonem krzyżackim w późnym średniowieczu (1430–1454)“, in: *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1 (stulecia XV–XVII), Kraków: Collegium Columbinum, 2011, p. 29–39.
- Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5: Užrašymų knyga 5* [LM 1993], parengė Egidijus Banionis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- Lietuvos Metrika (1427–1506): užrašymų knyga Nr. 5* [LM], parengė Algirdas Baliulis, Artūras Dubonis, Darius Antanavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012.
- MICHALEWICZOWA MARIA, „Iwan Sapieha“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1992–1993, p. 613–618.
- MIRONOWICZ ANTONI, „Helena Iwanowna, fundatorka cudownej Bielskiej Ikony Matki Bożej“, in: *Wszechnica kultury prawosławnej*, materiały pod redakcją Andrzeja Kuźmy, Jana Smyka, t. 6, Białystok: Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego, 2009, p. 21–29.
- NARBUT TEODOR, *Dzieje narodu litewskiego*, t. 8, Wilno: A. Marcinowski, 1840.
- PAPÉE FRYDERYK, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1949.
- PIETKIEWICZ KRZYSZTOF, „Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)“, in: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1997, p. 75–132.

- PIETKIEWICZ KRZYSZTOF, „Uwagi o dokumencie łaćińskim w praktyce kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka“, in: *Praeities pėdsakais*, str. rink. skiriamas profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui, Vilnius, 2007, p. 119–134.
- PIETKIEWICZ KRZYSZTOF, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań: Uniw. im. Adama Mickiewicza, 1995.
- RAGAUSKIENĖ RAIMONDA, „Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Elenos (1476–1513) patronatas“, in: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha: mokslinių straipsnių rinkinys*, sud. Daiva Steponavičienė, Vilnius, 2007, p. 99–112.
- RAGAUSKIENĖ RAIMONDA, RAGAUSKAS AIVAS, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygi- mantui Augustui ir kitiems*, Vilnius: Vaga, 2001.
- RAGAUSKIENĖ RAIMONDA, „Rusėniška XV a. pab. – XVI a. Lietuvos Didžiosios Kuni- gaikštystės moterų – valdovių ir didikų – korespondencija“, in: *Istorija*, 2009, t. 76, Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, p. 18–30.
- THEINER AUGUSTIN, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitima- rum historiam illustrantia*, t. 2, Romae: Typis Vaticanis, 1861.
- Акты Литовской Метрики*, Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, t. 1, d. 1 (1413–1498), 1896; d. 2 (1499–1507), 1897.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, t. 1: 1361–1598, Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Праца, 1863.
- Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской Империи Археологической экспедицией императорской Академии наук [ААЭ]*, t. 1, Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836, prieiga internete: <http://www.runivers.ru/lib/book3032/9536/>.
- БЕРЕЖКОВ МИХАИЛ, „Елена Иоанновна, великая княгиня литовская и королева польская“, in: *Труды IX археологического съезда в Вильне*, Вильна, 1893, t. 2, p. 1–44.
- ЕЛАГИН НИКОЛАЙ, „Елена Иоанновна, великая княгиня Литовская и королева Польская“, *Журнал Министерства народного просвещения [ЖМНП]*, 1846, t. 50, sk. 2, p. 39–84.
- КАРПОВ ГЕННАДИЙ, *История борьбы Московского государства с Польско-Ли- товским*, 1462–1508, Москва: Въ университетской типографии, 1867, t. 2, prieiga internete: <http://www.runivers.ru/bookreader/book460770/#page/5/mode/1up>.
- ЛУРЬЕ ЯКОВ, „Елена Ивановна“, in: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, Ленинград, 1988, вып. 2: вторая половина XIV–XVI в., d. 1, p. 209–210.
- ЛУРЬЕ ЯКОВ, „Елена Ивановна, королева Польская и великая княгиня Литов- ская, как писатель-публицист“, in: *Canadian-American Slavic Studies*, 1979, t. 13, Nr. 1–2, p. 111–120.
- МУХАНОВ ПАВЕЛ, *Сборник Муханова*, изд. 2-ое, Санкт-Петербург, 1866.
- Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, t. 35: *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Па-*

мятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование Великого Князя Ивана Васильевича [СБРИО], д. 1 (годы с 1487 по 1533), напечатано под наблюдением Г. Ф. Карпова, Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и К°, 1882, prieiga internete: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/10296-t-35-1882#page/404/mode/inspect/zoom/4>.

ТУРАЕВА-ЦЕРЕТЕЛИ ЕЛЕНА, *Елена Иоанновна, великая княгиня литовская, русская, королева польская: Биогр. очерк в связи с историей того времени*, Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1898.

ХОРОШКЕВИЧ АННА, „Из истории дворцового делопроизводства кон. XV в.: Описание приданого вел. княж. Елены Ивановны (1495 г.)“, in: *Советские архивы*, 1984, №. 5, p. 29–34. Prieiga internete: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XV/1480-500/Elena_Ivanovna/opis_pridanogo_1495.htm.

Ultima serva: the Letters of Helena of Moscow*Summary*

At the centre of this paper is Helena of Moscow (1476–1513) of the Rurik dynasty, the daughter of Ivan III, Grand Prince of Moscow, and his second wife Sophia Palaiologina, and her letters. Helena married Grand Duke of Lithuania Alexander in 1495 and became Grand Duchess of Lithuania. The research material for this paper consists not only of the letters attributed to this female ruler, but also of the letters of her correspondents, which help to reveal both a broader context of her correspondence and the possibilities and peculiarities of her correspondence. The author of the study analyses the aim and purpose, the content and structure of her letters, raises the issues of the authorship, the precise number of extant letters and their dating. The letters of Helena of Moscow to Ivan III (1503) and her letter in Latin to Cardinal Friedrich and Polish bishops (1502) are analysed in a greater detail.

The number and dates of Helena's extant letters were specified after the analysis. There exist six letters in Russian written in the name of this female ruler: four were written on 2 January 1503 to her father, mother, and two brothers, and two letters, of 17 July 1495, to her father and mother. There is also one letter in Latin, which on 28 September was written to Cardinal Friedrich and Polish bishops. Hypothetically one might say that on the textual and ideological level her letter in Latin is related to her letters in Russian that she wrote to her family in 1503, and to the texts of Alexander's legation to Ivan III in the spring of 1503.

Helena's letters were written following the principle of 'collaboration': they are a joint endeavour of the ruler herself, the chancellery, and the people of her environment. Almost all of them can be at least with some reservations attributed to the category of diplomatic letters the content of which contains themes of a personal nature. Helena's correspondence was used as a political instrument in the advancement of state interests, both by her father and her husband. The letters of the ruler that survived in the books of diplomatic records are particularly closely related to the 'speeches delivered' to the intended addressees through the lips of the envoys, to the plenipotentiary letters prepared in her name, and to the texts of the legations of her husband Alexander. This is demonstrated by recurrent almost identical phrases, the same lexicon, a similar layout and structure, addresses and epithets, the adaptation of the text to the status of the addressee in the ruling hierarchy and inside the family.

Although it is difficult to arrive at decisions and draw serious conclusions from just one extant Helena's letter in Latin, but, against the context of European Latin letter writing and letters of other male and female rulers of the Grand Duchy of Lithuania, it could be possible to indicate with caution that there exist numerous associations between Latin and Russian epistolography. Epistolary salutations, formulae of politeness, the structure of address, and opening phrases that circulated in European Latin and Slavic spaces of that time and the key elements of the letter structure are very similar and standardized. Meanwhile, the expression and style of an epistle depend, in one way or another, on the personality of the writer, the aims and the context of a letter.

In a concise manner, the paper also dwells on the presumed correspondence of Elisabeth of Austria, Queen consort of Poland and Grand Duchess of Lithuania. Information on her correspondence comes only from the letters of her correspondents, who are exclusively members of her family (sons Alexander, Wladislaw, and Friedrich). The themes of mutual correspondence included matters related to the family, economy, and politics.

KEYWORDS: Late Middle Ages; Early Modern period; letters in Latin; letters in Russian; correspondence; women's correspondence; books of diplomatic records (*libri legationum*); plenipotentiary letter; speech of envoy; female ruler; Helena of Moscow; Elisabeth of Austria.

Gauta 2017 05 06

Priimta 2017 06 10